

**TSENGULUSO YA ZWIILA ZWA VHAVENDA NA MASIANDAITWA
AZWO**

NGA

MPHAGA MASHUDU SARAH

MUSHUMO UNO WO NEKEDZWA U FUSHA THODEA YA

DIGIRII YA

MASTERS OF ARTS

KHA

MUHASHO WA NYAMBO DZA VHAREMA

KHA

FAKHALITHI YA NGUDO YUNIVESITHI YA LIMPOPO

MUDZUDZANYI WA MUSHUMO WO THE:

VHO PHROFESA R.N. MADADZHE

KHUBVUMEDZI 2012

MUANO

Nḡe Mphaga Mashudu Sarah, wa tsaino i re afho fhasi ndi ana uri mushumo u re kha tsenguluso iyi ndi wanga we nda u kuvhanganya nḡe muḡe nahone a u athu u isiwa kha yunivesithi ifhio kana ifhio u ḡoḡa u fusha ḡhoḡea ya digirii ifhio na ifhio.

TSAINO-----

DATUMU-----

VHUḀIKUMEDZI

Mushumo uyu woḥe ndi u kumedzela muḥa wanga, khotsi a vhananga, Vho Mahudu Lawrence Thokwane. Vhana vhanga vhone ndi: Rudzani, Phumudzo Hunadi, Pebetsi na Motsheli Mbavhalelo, vhoḥe ndi vha ha Thokwane. Vhaḥwe vhane mushumo uyu nda u kumedza khavho, ndi vhana vha mme anga: Raḥwedzi Nelson, Tshilidzi Emely, Itani Wilson na Takalani Joyce. Avha vhoḥe ndi vha ha Mphaga. Ndi fhedzisela nga u kumedza uyu mushumo kha vhabebi vhanga vhane vha vha muḥahabvu, Vho Simon Tshiila Mphaga vha re muḥe wanga na Vho Aḥilali Mutambuli Mphaga vha re mme anga.

Mphaga M.S.

DZINDIVHUWO

Vhavanḁa a vho ngo zwifha vha tshi ri munwe muthihi a u ḁusi mathuthu. Na kha mushumo uyu zwo ralo. Mathuthu a re kha mushumo uyu, ho ngo ḁuswa nga munwe muthihi. Wo vha mushumo wa vhanzhi lune zwa nkombetshedza u sa tsinya iḁo zwi tshi kwama vhe vha mpfarisa kha u khunyeledza mushumo uyu.

Ndi pfa zwo tea uri ndi livhuwe vhathu vha tevhelaho: Vho Phrofesa Maḁadzhe vhe vha tenda u shuma na nga zwifhinga zwa muḁa. Ndo vha ndi tshi vha dina nga zwifhinga zwoḁhe vha nḁanganedza sa lushie lune lwa lila u mamiswa vhusiku na masiari. Ndi pfa u ri ndi a livhuwa zwi tshi nga a zwi swikeleli kha mushumo muhulu we vha ita. Mudzimu a vha farise vha ḁi ralo na kha vha ntsalaho murahu kha sia ḁa pfunzo.

Ndi livhuwa na khotsi a vhananga. Vhe vhone vha shanduka khombe musadzi o ḁahiswa nga bugu. Naho zwo ralo a vho ngo litsha u mpfarisa hoḁhe he nda vha ndi tshi shaya thuso yavho. A thi hangwi vhananga vhe naho ndo shanduka mme a sa londi, vha sa mphelele mbilu, na ḁamusi vha ḁi ri mme.

A thi hangwi u livhuwa vhathu vha fanaho na Vho Sarina Thiswana, Vho Tshikota N.N., Vho Manngwe M.S., Vho Ramaḁi E. na vhoḁhe vhe vha nkovhela mihumbulo ya nga ha zwiila zwa Vhavanḁa na masiandaitwa azwo. A thi hangwi na Vho Tshikota L. vhe vhone vha ntshomedza nga zwa thekhinolodzhi. Kha ili sia ḁa thekhinolodzhi ndi hangwelani mukegulu Vho Radzilani, vhe musi ho vhifha vho vha vha tshi eḁela vho dzula uri ḁe ndi kone u ḁekedza mushumo wa khwine. Kha avha vhoḁhe ndi ri a vha ntshileli. Vhoḁhe avha vho ita uri ndi kone u swikelela kha u khunyeledza mushumo uyu. Ndi hangwelani Vho ḁevilimaḁi Maḁodzi Dorin, vhone vhe vha tou i lwa uri ndi tevhele buḁo ili ḁa ngudo ya luambo. Khavho ndi ri ndi a livhuwa.

ABSTRACT

The study handled a variety of taboos applicable in Tshivenda, that is, taboos that pertain to food, plants, initiation schools and ceremonies and animals. The study has highlighted whether taboos still have any role to play in present-day life as far as Tshivenda is concerned. Again, the study has examined whether the beliefs that some Tshivenda speaking people still have taboos which are based on facts or myths. Lastly, the study has investigated the impact of taboos regarding the preservation of Tshivenda identity and culture.

Thodisiso iyi yo bvisela khagala zwiila zwine zwa vha hone kha lushaka lwa Vhavenda. Zwiila izwi ndi zwi kwamaho zwijiwa, zwimela, muja na zwifuwo. Ngudo iyi yo sumbedza uri zwiila zwi vhone zwi tshe na ndeme na kha lushaka lwa Vhavenda namusi. Yo dovha ya sengulusa uri fulufhelo line Vhavenda vha vha nalo kha zwiila lo disendeka na nga mazwifhi kana ndi ngoho na. Tshiwe tshe tsenguluso iyi ya bvisela khagala ndi masiandaitwa a u tevhedza kana u sa tevhedza zwiila kha mvelele ya Vhavenda.

ZWI RE NGOMU

MAFHUNGO

SIATARI

NDIMA YA U THOMA

1.1 Marangaphanda	1
1.2 Thaidzo dzi kwamaho thodisiso	3
1.3 Ndivho ya thodisiso	5
1.4 Zwipikwa zwa thodisiso	5
1.5 Thuṭhuwedzo ya thodisiso	6
1.6 Ngona	6
1.7 Ndeme ya thodisiso	7

NDIMA YA VHUVHILI

2.1 Marangaphanda	8
2.2 Zwiila zwi kwamaho zwiḽiwa	8
2.3 Zwiila zwi kwamaho zwimela	18
2.4 Zwiila zwi kwamaho muḽa	21
2.5 Zwiila zwi kwamaho zwifuwo	27
2.6 Manweledzo	29

NDIMA YA VHURARU

3.1 Marangaphanda	31
3.2 Zwiḽiwa zwi ilaho ndi zwiḽiwa zwifhio?	31
3.3 Ndi vhatu vhafhio vha iledzwaho zwiḽiwa	32
3.4 Zwiila zwi kwamaho zwiḽiwa	
3.4.1 Makumba	33

3.4.2 Luvalo	35
3.4.3 Zwipuka na zwiṇoni	35
3.4.4 Zwiḽiwa zwi fhisaho	37
3.4.5 Tshikoli	38
3.4.6 Swigiri	38
3.4.7 Mala	39
3.4.8 Khovhe	41
3.4.9 Mphwe na muovha	42
3.4.10 Phiriphiri na zwipaisisi	42
3.4.11 Mafhi	43
3.4.12 Vhuswa	44
3.4.13 Zwifuwo zwi re mitupo	46
3.4.14 Mukapu	46
3.4.15 Musi hu tshi liwa zwiḽiwa	47
3.4.16 Mikando	48
3.4.17 Zwiḽiwa zwa vhanna	50
3.4.18 Fola	51
3.4.19 U bika	52
3.4.20 Muṇo	55
3.4.21 Nama ya khuhu	57
3.4.22 Tswio	58
3.4.23 Mashonzha	59

3.4.24 Ngowa	59
3.4.25 Halwa	60
3.4.26 Nzie	61
3.4.27 Miroho	61
3.4.28 Kholomo	63
3.4.29 Birima	
3.5 Manweledzo	64

NDIMA YA VHUNA

4.1 Marangaphanda	65
4.2 Zwiila zwi kwamaho zwifuwo	65
4.2.1 Zwiila zwi kwamaho zwifuwo ndi mini?	65
4.2.2 Zwiila zwi kwamaho zwifuwo	65
4.2.2.1 Kholomo	65
4.2.2.2 Mbudzi	69
4.2.2.3 Thunzi	69
4.2.2.4 Khuhu	70
4.2.2.5 Tshimange	70
4.2.2.6 Nowa	
4.2.2.7 Gwitha	71
4.3 Zwiila zwi kwamaho zwimela	
4.3.1 Zwiila zwi kwamaho zwimela ndi mini?	72
4.3.2 Zwiila zwa zwimela	
4.3.2.1 Miri	72

4.3.2.2 Zwimela	77
4.3.2.3 Madaka	82
4.3.3 Zwiila zwa mułani	84
4.4 Manweledzo	94

NDIMA YA VHUTANU

5.1 Marangaphanda	95
5.2 Manweledzo	95
5.3 Mawanwa	96
5.4 Themendelo	96
Bugutshumiswa	100

1 NDIMA YA U THOMA

ZWIILA ZWA VHAVENḐA NA MASIANDAITWA AZWO

1.1 MARANGAPHANḐA

Lushaka luḥwe na luḥwe lu na ḥḑila yalwo ya kutshilele ine ya tea u pfukiselwa kha mirafho nga u tevhekana. Hezwi ndi mvelele. Fowler (1993:51) a tshi ḑalutshedza mvelele u ri:

It implies a selective social structure, since it distinguishes passive recipients of social perspectives from those who cultivate an awareness of such perspective.

Kha kutshilele hu vha ho katelwa na zwithu zwine zwa sa itwe kha mvelele ya lushaka lwonolwo. Izwi zwi pfi ndi zwiila. Zwiila zwo ḑalutshedzwa nga vhaḥwali vho fhambanaho.

Fromkin na Rodman (1993:302) vha tshi ḑalutshedza zwiila vha ri: “It is worthwhile to note that taboo is in fact a Tongan word meaning forbidden”.

Horn na Heinemann (2007:138) vhone vha tshi ḑalutshedza zwiila vha ri:

The word taboo comes from Tongan, and means holy or untouchable. Taboos are topics that the society wants to avoid.

Zwiila tshakha nnzhi dzo zwi shumisa u fhaṭa lushaka lu ṭanganedzeaho sa zwe zwa sumbedzwa nga Chigidi (2009:175) a tshi ri:

Every society and every culture has its own ways of to be responsible and socially compliant citizens. These are the ways in which the norms and values of society are inculcated into new members socialising its own children so that they may grow up.

Zwiila zwi kwama masia manzhi a kha vhutshilo. Hezwi zwi katela u amba, u ṭa, u kwama na u shumisa. Hezwi zwo ṭkhwa hiswa nga James Cook ([Ltt://www.answers.com/topic/taboo](http://www.answers.com/topic/taboo) (2011:1) musi a tshi ri:

Taboo has a very comprehensive meaning but, in general, signifies that a thing is forbidden. When anything is forbidden to eat, or made use of, they say, that it is taboo.

U ḡadzisa izwi *Collins Cobuild English Dictionary* (1995:1697) i ri:

If there is a taboo on a subject or activity, it is a social custom to avoid doing that activity or talking about that subject because people find them embarrassing or offensive.

Wardhaygh (1992:236) u ṭalutshedza zwiila nga hei nḡila:

Taboo is one way in which a society expresses its disapproval of certain kinds of behavior believed to be harmful to its members, either for supernatural reasons or because such behavior is held to violate a moral code.

Ngudo ino yo ombedzela zwiila zwi kwamaho zwifuwo, zwiliwa, zwimela na zwi kwamaho muḽa.

1.2 THAIDZO DZI KWAMAHO ṬHODṬISISO

Lushaka lwa ṅamusi lu vhonala lu tshi nga a lu tsha tevhedza zwiila sa lwa mulovha saizwi lu na mbudziso nnzhi zwi tshi kwama zwithu zwo iledzwaho kha mvelele. Hezwi zwo sumbedzwa nga Chigidi (2009:184) musi a tshi ri:

The school encourages divergent thinking, creativity and individualism which tend to undermine the traditional mode of doing things and the basis for the implementation of the taboo system.

Thaidzo inwe ndi ya uri masiandaitwa a u sa tevhedzwa ha zwiila ho ngo bveledzwa kha ngoho ya zwine zwa ḽo itea. Vhathu ṅamusi vha vho dzhia zwiila sa ṅdila ya u shushedza kana mazwifhi. Chigidi (2009:184) a tshi zwi amba u ri:

The young people laugh off as 'lies' what the elders say would happen to them if they did certain things. Much more than yesterday's child, today's child insists on wanting to know 'why'? 'what would happen? and 'how'? and if the explanation does not seem to make sense to him or her, he/she may not observe the avoidance rule as long as he/she thinks it does not harm him/her immediately.

Gelfand (1979:156) ene u ri:

Many avoidance were enforced. Some of the consequences were believed by everyone, but others were empty threats employed to discipline.

Zwiila zwo ita khangalakhanyise. Huñwe u tevhedza, huñwe u sa tevhedza, zwi vho thithisa na mitakalo. Kha website <http://www.enotes.com/food-encyclopedia/taboo> ho ambiwa uri u sa la makumba zwi shaisa pfushi he ha pfi:

In central Africa nutritionists observed that young children did not eat eggs. They were worried that nutritious food was not available for this vulnerable group.

Ramohlale (1993:29) ene a tshi dudzisa iyi thaidzo u ri:

There are other food taboos which seem to rob young people of the best food which are in turn prescribed for elder people.

Thaidzo inwe ndi ya uri vhañwe vhañwali vho sokou ñwala zwiñwe zwiila vha sa ambe uri a tshi pfukaho u tangana na masiandaitwa afhio. Hu sokou pfi zwi a ila. Hezwi zwi vhone kha Stayt (1968:47) he ha sokou pfi “Eggs, ‘makumba’, are hard boiled and eaten fresh. They are not eaten by women”.

Musi ro sedza izwo zwo ambiwaho afhona , zwi khagala zwauri hu fanela u itwa thodiso nga ha zwiila. U shuma kana u sa shuma ha zwiila, hu do bvela khagala kha thodiso iyi.

1.3 NDIVHO YA THODISISO

Ndivho ya thodisiso iyi ndi u sengulusa mushumo kana ndeme na masiandaitwa a zwiila zwi kwamaho zwifuwo, zwiliwa, zwimela na zwi kwamaho muja.

Thodisiso iyi yo livhiswa kha u fhindula mudziso dzi tevhelaho:

- a) Ndi zwifhio zwithithisi zwa zwiila?
- b) Zwivhuya zwa u tevhedza zwiila ndi zwifhio?
- c) Ndi afhio masiandaitwa a u sa tevhedzwa ha zwiila zwo fhambanaho?
- d) Zwiila zwi tshe na ndeme na kha lushaka lwa namusi?

1.4 ZWIPIKWA ZWA THODISISO

Mushumo uyu wa thodisiso musi u tshi khunyelela u do kona u swikelela zwipikwa zwi tevhelaho:

- (a)U dzumbulula kana u bvisela khagala zwithithisi zwa u tevhedzwa ha zwiila.
- (b)U sumbedza zwivhuya zwa u tevhedza zwiila.
- (c)U sumbedza masiandaitwa a u sa tevhedzwa ha zwiila.
- (d)U bvisela khagala ndeme ya zwiila kha lushaka lwa namusi.

1.5 THUTHUWEDZO YA THODISISO

Naho thodisiso iyi yo livhiswa kha u sengulusa zwiila zwi kwamaho zwifuwo, zwiliwa, muja na zwimela khathihi na masiandaitwa a u sa tevhedzwa hazwo, tsho tutuwedzaho iyi thodisiso ndi u vhoneka hu tshi nga zwiila a zwi tsha vha zwithu zwa ndeme kha vhathu. thodisiso iyi i nga thusa kha u humbudza vhathu ndeme ya zwiila na u tou sumbedza uri zwiila kha masia o fhambanaho ndi zwifhio.

1.6 NGONA

Kha thodisiso iyi ho shumiswa ngona ya khwalithethivi. Ngona iyi ndi yone yo teaho sa izwi nga khayi mutodisisi a tshi nga kona u wana uri ndi ngani zwiila zwo shumiswa nahone hu na masiandaitwa afhio kha vha zwi pfukaho.

1.6.1 Ndila dza u kuvhanganya mafhungo

Kha thodisiso iyi ho shumisiwa ngona ya phuraimari na ngona ya sekondari.

1.6.1.1 Ngona ya phuraimari

Nga kha ngona iyi ho itwa dzinyambedzano na zwigwada zwi tevhelaho:

Vhakalaha vha anu vhane vha divha nga zwiila zwa mujani kha vhu po ha Nzhelele.

- a) Vhathanga vharathi vho fumbaho muja.
- b) Vhakegulu vharathi vha re na ndivho ya zwa u lima masimuni.
- c) Vhathu vharathi vha divhaho nga zwa kulele na mutakalo.

- d) Vhakalaha vhaṭanu vhané vha ḡivha nga zwa u fuwa nga ṅdila ya sialala.
- (e) Vhalimivhafuwi vha musalauno vhaṭanu.

1.6.1.2 Ngona ya sekondari

Kha iyi ngona mafhungo o kuvhanganyiwa nga u vhalá bugu dza vhaḡali vho ṅwalaho nga ha zwiila dzi bvaho laiburari. Ho vhalwavho na tsenguluso dzo itwaho nga vhaṅwe matshudeni na zwi bvaho kha inthanethe.

1.7 NDEME YA ṬHODISISO

Nga murahu ha ṭhōḡisiso iyi zwo bvela khagala uri zwi na ndeme u swika ngafhi u tevhedza zwiila. Vhathu vhaḡo dovha vha ḡivha uri masiandaitwa a u sa ila zwithu zwo fhambanaho ndi afhio. Ṭhōḡisiso iyi yo dovha ya bvisela khagala zwiila zwine vha tea u zwi tevhela kha masia o fhambanaho.

1.8 TSHIKOUPU

Ṭhōḡisiso iyi i ḡo vha yo katela zwiila na masiandaitwa azwo. Zwiila zwine zwa ḡo katelwa afha ndi zwine zwa wanala kha Vhavenda. Hu ḡo angaredzwa zwiila zwi kwamaho zwiḡiwa, zwimela, zwifuwo na muḡa.

NDIMA YA VHUVHILI

2. TSENGULUSO YA MAÑWALWA

2.1 MARANGAPHANĀ

Vhañwali vho fhambanaho vho ñwala nga ha zwiila zwo fhambanaho na masiandaitwa azwo. Vhañwali avho, vho ñwala nga ha zwiila zwa tshaka dzo fhambanaho. Sa izwi lushaka luñwe na luñwe lu na zwiila zwawo, kha ndima iyi, sa zwo sumbedzwaho nga vhañwali vho fhambanaho, hu ḡo vhone uri tshaka dzo fhambanaho dzi ila mini na uri a pfukaho kha lwonolwo lushaka u pfi u țangana na mini, kana ndi nga mini vha tshi ila izwo zwithu. Hezwi zwo bviselwa khagala kha *htt: // www. Com / topic /taboo 2/17/2011* musi hu tshi pfi: “...but taboos have been present in virtually all cultures.”

Vhañwe vhañwali vho ñwala nga ha zwiila zwi elanaho na zwa vhurereli. Na zwenezwi zwi ḡo kona u sumbedzwa kha iyi ndima. Zwiila zwine zwa ḡo ñwalwa nga hazwo , ndi zwa tshaka dzo fhambanaho na vhurereli ho fhambanaho. Zwone ndi zwine zwa kwama zwiłiwa, zwimela, mułā na zwi kwamaho zwifuwo.

2.2 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIŁIWA

Zwiłiwa zwi iliwaho hu ambiwa zwiłiwa na zwinwiwa zwine vhatu vha sa zwi ĩe ngauri zwi nga vha zwi tshi lwa na mutakalo wavho, vhurereli havho kana mvelele ya havho naho hu zwiñwevho. Zwiłiwa na zwinwiwa, zwi iliswa zwi gwada zwo fhambanaho nahone nga zwifhinga zwo fhambanaho. Izwi zwi ita uri zwiila zwa zwiłiwa hu vhe na zwa tshifhinganyana na zwa tshoțhe.

Naho zwiḽiwa zwo iledzwaho zwi tshi pfala zwi tshi nga vhangela vhathu thaidzo dzo fhambanaho, zwiḽwe zwiila zwo tou itelwa uri zwiḽiwa zwenezwo zwo bulwaho zwi sa ḽiwe nga zwiḽwe zwigwada. Zwi pfala i si ngoho i tshi tou vha tseḽa ngauri vhe vha pfi vhone vha a ḽa, a vha ḽangani na zwo bulwaho. Huḽwe masiandaitwa ha bulwi hu sokou pfi zwi a ila.

Kha webusaithi [htt://www.enotes.com/food-encycloaedia](http://www.enotes.com/food-encycloaedia) (2011:1) ho sumbedzwa zwiḽiwa zwo iledzwaho mufumakadzi wa muimana. Uyo mufumakadzi wa muimana u pfi ha ngo tea u ḽa khovhe. Hu pfi hu shavhiwa uri arali a nga ḽa khovhe, a nga beba ḽwana a re na ḽhoho ine ya fana na ya yone khovhe. Izwi zwi pfala zwi sa tou vha zwone tshoḽhe, hu pfala hu na ngoho ine a i khou ḽoḽa u bviselwa khagala. Itshi tshiila tshi a pfala uri ndi tsha tshifhinganyana. Musi uyu mufumakadzi o no vhofoholowa, a nga ḽa zwawe khovhe hu si tshe na zwi ofhiwaho. Hu kha ḽi vha heneḽha kha iyi website, ho ambiwavho na zwa uri muimana ha ngo fanela u ḽa miroho. Afha a ho ngo ambiwa uri muimana a ḽa muroho hu itea mini.

Webusaithi iyi yo dovha ya bvisela khagala uri vhana a vha tei u ḽa makumba. Tshe tsha vha tshi tshi khou shavhiwa ndi uri vhana vha nga tshimbila na zwitumba vha tshi khou zwima makumba. Izwi zwo vhone zwi tshi nga ḽisa khombo ya u ḽo xeḽelwa nga khuhu sa izwi hu si tsha ḽo alamelwa makumba muso o ralo u fhedzwa nga vhone vhana. Hezwi a zwi tou vha na masindaitwa kha avha vhana. Honeha, Van Zyl, Ontong, Van der Linde, Van Wyk, Lewis, na Mkhabutlane (2008) vha tshi sumbedza uri makumba ndi a ndeme kha u ḽea muvhili dziphurotheini dzine dza thusa kha uri muvhili u aluwe zwavhuḽi. Zwine zwa sia makumba vhana vha tshi tea u a ḽa.

Zwiñwe zwe webusaithi iyi ya bula sa tshiila kha zwiñwa ndi zwa uri kholomo kha vhurereli ha Tshihindu a i tei u ñwa. Izwi zwi itwa ngauri i dzhiwa sa mudzimu kana tshidzimu kha vhurereli honoho. Hezwi zwi ðadziwa nga zwo bulwaho nga Ontong et al. (2008) vhe vha ri:

The Hindu faith also has certain rules regarding food. Although Hindus eat certain meat, they do not eat beef or pork. Beef is not eaten because the cow is regarded as sacred animal that should not be killed.

Hu pfala hu sa tou vha na masiandaitwa ane a nga bvelela kha ane a nga a wanala o ralo u ña kholomo. Nahone zwi amba u ðo shaya phurotheini dzine dza wanala kha ñama dzine dza thusa kha nyaluwo ya muvhili na sele dza kha malofha sa zwe zwa bulwa nga Blignault, Bouer, Nawrotzki na Rein (2001) vhe vha bvukulula uri u shaea ha phurotheini zwi vhangela muthu vhulwadze ha makhwara na ha khwashu.

Ndi henefha kha *webusaithi* [htt://www.enotes.com/food-encyclopaedia](http://www.enotes.com/food-encyclopaedia) (2011:1) he ha bvukululwa na uri mmbwa mashangoni a vhukovhela ñama yayo a i tei u ñwa . Mmbwa kha aya mashango i dzhiwa sa muthu. U ña mmbwa zwi fanyiswa na u ña muthu. Ndi zwine ngazwo ya vha tshiila kha mashango aya. Hone wa i ña a hu tou vha na zwine arali wa ña zwa nga itea kha iwe zwe zwa bulwa kha iyi webusaithi.

Harold Shryock (1987:16) o amba uri muimana o iledzwa u ña zwiñwa zwine zwa vha na mapfura manzhi. O dovha a bula na zwa uri muimana ha tei u ña zwiñwa zwo shelwaho zwipaisisi. U ya nga Shryock (1987), muimana o iledzwa u nwa zwinwiwa zwi re na swigiri nnzhi.

Ene o sumbedza uri zwiḽiwa zwo bulwaho afho nṯha zwi ita uri mutakalo wa ṅwana o hwaliwaho u vhe u si wavhuḽi. Fhedzi uri hani, a zwo ngo bviselwa khagala. Naho Harld (1987) a songo tou bvisela khagala lushaka lwa swigiri ine a yo ngo lugela muvhili, Van Zyl et al. (2008) vhone vho sumbedza uri swigiri iyo ndi ine ya wanala kha zwibikwa. U ya nga Van Zyl et al. (2008) swigiri i bvaho kha zwiḽiwa zwa mupo i na mutakalo wa vhuḽi kha muthu.

A tshi kha ḽi vha ene Shryock (1987:21) u ri muimana ha tei u shumisa dziḽiraga. Ene o bvukulula uri mme o ḽihwalaho arali a shumisa dziḽiraga, zwi ita uri ṅwana a bebwe e na vuholefhali ha milenzhe na ha zwanḽa. O dovha a sumbedza na uri mufumakadzi o vhiḽfaho muvhilini o iledzwa u daha fola. U ya nga ha Shryock (1987), fola ḽi ita uri ṅwana a bebwe maḽuvha awe a u bebwa a songo swika. Ngeno hu uri Blignault et al. (2001) vhone vha ri halwa na fola zwi tea u sa shumiswa nga muimana ngauri zwone zwi ita uri ṅwana a bebwe e na tshileme tsha fhasi.

Webusaithi [htt://www.uihealthcare.com/./smok499.htm/](http://www.uihealthcare.com/./smok499.htm/) (6/9/2011) na yone yo ḽadzisa zwo sumbedzwaho nga Shryock (1987) i tshi sumbedza masiandaitwa a musi muimana a tshi daha fola. Yone i ri arali muimana a daha fola zwi vhea vhuimana hawe khomboni. Afha ho dovha ha bvukululwa na uri u daha fola musi muthu e muimana zwi ita uri ṅwana a bebwe maḽuvha a sa athu u swika. Zwiṅwe zwine zwa itea ndi uri ṅwana a vhe na thaidzo ya mafhafhu.

Webusaithi iyi yo amba na uri mufumakadzi ha tei u daha fola naho e si muimana. Yo bvisela khagala uri arali mufumakadzi a tshi daha fola, zwi a ita uri mufumakadzi uyo a kongelwe u vha muimana. Tshiṅwe hafhu ndi tsha uri mufumakadzi ane a daha fola u anzela u lwala vhulwadze ha mutsiko muhulu wa malofha, vhulwadze ha mbilu, vhulwadze ha mafhafhu na u ṯavhanya u kegula.

Webusaithi <http://www.netdoctor.co.uk/health-advice/f> (6/9/2011) na yone i sumbedza uri mufumakadzi ha tei u daha fola. Yone yo khwaṭhisa masiandaitwa a si avhuḍi kha fola nga u bula uri fola ḷi ita uri malofha a mudahi wa fola a ṭahalelwe nga gesedungi. Arali mufumakadzi uyo e muimana, muya uyo u ḍo ṭahelavho na kha malofha a ṅwana o hwalwaho.

Clitheroe na Dilly (2006:26) vha khwaṭhisa u iledzwa ha halwa kha muimana musi vha tshi ri:

Mothers who drink alcohol during pregnancy can seriously affect the health and development of their unborn children. Some of these babies have foetal alcohol syndrome.

Wikipedia, the free encyclopedia (2011) yo khwaṭhisa zwe zwa ambiwa nga Shryock (1987) zwa u sa ḷiwa ha ṅama ya kholomo kha vhurereli ha Tshihindu nga u bviselwa khagala zwiṅwe zwa ndeme zwine ha pfi ngazwo kholomo a yo ngo tea u ḷiwa. Zwe yone ya imisela ṅṅha kha u iledzwa honoho ha ṅama ya kholomo ndi zwa uri kholomo i dzhiwa sa tshiga tsha lupfumo na maṅḍa.

Tshiṅwe ndi tsha uri muṭambuluwo wa kholomo u a shumiswa sa mushonga. Hafhu matoko a kholomo a na mushumo wa u shula fhasi na kha u shumiswa sa manyoro. Kholomo i dovha hafhu ya thusa nga mafhi ane a shumiswa kha u ita dziyogathi na zwiṅwe zwibveledzwa zwa mafhi. Fhedzi zwi si zwavhuḍi zwine zwa itea kha muthu arali a nga ḷa ṅama ya kholomo, a zwo ngo sumbedzwa.

Ndi heneffa kha *Wikipedia, the free encyclopedia (2011)* he ha bviselwa khagala uri kha lushaka lwa Zoroastrians, kholomo i a ila u liwa nama yayo. Tshiitisi tsha u sa liwa ha kholomo kha ulu lushaka ndi tsha uri Zoroaster, ane a vha murangaphanda wa ulu lushaka, o tshidzwa nga kholomo musa a tshi todou vhulawa musa a tshe mutuku. A hu tou vha na zwiwe zwine zwa dina kana u vhaisa muthu arali a la nama ya kholomo. *Wikipedia, the free encyclopedia (2011)* yo bvela phanda na u sumbedza zwiila zwi kwamaho zwiliwa kha Matshaina. Kha Matshaina zwi a ila u la nama ya kholomo.

U litshwa u liwa ha nama ya kholomo kha Matshaina a zwi kwami mutakalo wa ane a la. Ndi uri a hu na masiandaitwa kha muthu nge a la nama ya kholomo. Tshine tsha vha itisa uri vha ile nama ya kholomo ndi tsha uri i na mushumo wa ndeme kha lushaka. Mishumo yayo i katela u lima. Afha ho dovha ha sumbedzwa na uri lushaka lwa Sinhlalese na lwone a lu li nama ya kholomo. Kha ulu lushaka kholomo ndi ya ndeme kha u lima na kha u nea vhatu mafhi. Masiandaitwa a u la nama ya kholomo kha lushaka ulu, ha ngo buliwa.

Hu tshi kha di vha heneffa kha *Wikipedia, the free encyclopedia (2011)* ho bulwavho na zwa uri muimana na vhana vha vhasidzana a vha tei u la tswina na ngwea. A hu na masiandaitwa e a bulwa zwi tshi kwama u iledzwa uhu. Hone zwi vhone ndi zwa uri hu khou lingedzwa u tsireledza izwo zwipuka. Heneffa ho dovha ha bviselwa khagala uri mashangoni a vhukovhela hu ilwa nama ya ndou. Ulu lushaka lu ila ndou ngauri i shumiswa kha zwa dzisworokisi na zwa vhudimvumvusi. A nga vha masiandaitwa a kwamaho vhutshilo ha muthu ho ngo bviselwa khagala. Afha kha iyi *Wikipedia (2011)* ho dovha ha ambiwa nga ha uri khovhe a i liwi shangoni la Tanzania. Tshiitisi tsha u sa la khovhe hu pfi ndi uri i kwamanywa na u vha hone ha madzedze zwine zwa vha zwilumi.

Hezwi zwi fhambana na zwe Van Zyl et al. (2008) vha sumbedzisa nga ndeme ya u liwa ha khovhe. Vhone vho sumbedza uri khovhe i na zwine vha ri ndi Omega 3 zwi shumaho u lwa na u khattha ha malofha kha tsinga dza malofha. Iyi Wikipedia yo bvukulula na uri zwipuka zwi fanaho na nngwe na nari, a zwi liwi kha shango la Zaire. Zwipuka izwi zwi ilwa ngauri ndi zwine zwa shumiswa sa mitupo. A hu tou vha na masiandaitwa kha a laho zwipuka izwo e a buliwa.

Kha shango la Tanzania hu pfi ntsa dza tshaka dzothe a dzi liwi. Masiandaitwa a u la ntsa e a sumbedzwa ndi a uri ane a la ntsa, u lwala vhulwadze ha lukanda. Tshinwe tshe tsha bulwa sa tshiila ndi tshinoni tshine tsha pfi "Otus". Tshone hu pfi arali muthu a la tshinoni itshi u tangana na mashudu mavhi a fanaho na mpfu. Mafhungo aya fhedzi a shaya thodisiso u itela u wanulula vhungoho hazwo.

Stayt (1988) we ene a nswala nga zwiila zwa Vhavenda, o sumbedza uri kha lushaka ulu lwa Vhavenda, mufumakadzi ha tendelwi u la makumba. Fhedzi masiandaitwa a u liwa hao ho ngo a sumbedza. A tshe ene o dovha a amba uri murado wa nga ngomu ha phukha, une wa pfi luvalo, a u liwi nga mufumakadzi. Ene ho ngo bvisela khagala masiandaitwa a u liwa ha murado uyo. Hezwi ndi zwine zwa tea u tou thodisiswa.

Kha linwe sia, Chigidi (2009) ri pfa a tshi amba zwiila zwa Mashona. Ene o bula uri mufumakadzi kha lushaka ulu ha li nama ya kha khana ya phukha inwe na inwe. Chigidi (2009) o sumbedza uri mufumakadzi arali a nga la nama ya kha khana, u a vha muumba kana u a kundelwa u vha na vhana. A kha di vha ene Chigidi (2009) u ri vhafumakadzi a vha tei u bika bodoni nthihi vhe vhavhili nga tshifhinga tshithihi. U ya nga hae, vhafumakadzi avha vhuvhili havho, vha a vha vhaumba. Fhedzi, zwi shaya u thodisiswa.

Chigidi (2009) o dovha a bvukulula uri muthu muñwe na muñwe ha ngo tendelwa u ja tshipuka kana tshifuwo tshine tsha vha mutupo wawe. U ya nga Chigidi (2009), muthu ane a ja mutupo wawe, maño awe a a kulea othe a sala a si na na lithihi mulomoni wawe. Chigidi (2009) o bvela phanda nga u amba uri muthu ha tei u ja o lala. Ane a ja o lala Chigidi (2009) u ri u a bviwa nga mawi. Zwiñwe zwe a amba ndi zwa uri vhatu a vho ngo tendelwa u nekedzana muño nga zwanḁa sa izwi zwi tshi ita uri vha dzulele u semana. Masiandaitwa aya na one a tea u toḁisiswa.

Stayt (1968) o ñwala nga ha zwipuka zwine a ri a zwi liwi kha lushaka lwa Vhavenda. Zwipuka zwenezwo zwi katela ndau, nngwe, mmbwa, phunguwe, ñowa, ngweña na phele. Fhedzi, zwa uri arali wa zwi ja u tangana na masiandaitwa afhio, a zwo ngo buliwa. A tshe ene Stayt (1968) o bvisela khagala uri zwiñoni zwi fanaho na khokhonya, goni, gwitha, nyamulemalema, lianga, funguvhu hu tshi katelwa na lilisakholomo a zwi liwi. Na henefha ho ngo bula uri masiandaitwa a zwenezwo ndi afhio.

Stayt (1968) o dovha a sumbedza uri mufumakadzi wa muimana ho ngo fanela u ja zwiliwa zwi tshi kha di fhisa. Masiandaitwa a musu muimana o ja zwiliwa zwi fhisaho a vha a uri ñwana o hwalwaho a bebwe e na mavhala kha muvhili wawe. A tshi isa phanda nga zwiila zwa zwiliwa kha muimana, Stayt (1968) u ri muimana ha ngo tea u ja mavhele e a lovhewa a kovhedza duvha kana a li tshisa. Afha a ho ngo bulwa uri hu nga itea mini. Zwiñwe zwe Stayt (1968) a bula ndi zwa uri muimana o iledzwa u ja zwiliwa zwine zwa vha na swigiri nnzhi ngauri zwi ita uri nwana a bebiwe e na vhulwadze he a si vhu bule nga dzina.

Fhedzi Van Zyl et al. (2008:47) vhone vho zwi ḡadzisa musi vha tshi ri:

Drink and eat food containing refined sugar sparingly and not between meals. They provide unnecessary kilojoules and have few or no nutrients.

A tshi kha ḡi vha ene Stayt (1968) u ri mala a nguluvhe ha ḡiwi kha lushaka lwa Vhavenda. Izwi u ri zwi bva kha uri mala a nguluvhe a vhonala a tshi fana na a muthu. A ho ngo tou vha na zwine zwa nga bvelela kha muthu arali a nga a ḡa e a sumbedzwa. O dovha hafhu a amba na uri khovhe kha lushaka lwa Vhavenda a i ḡiwi ngauri khavho i vhonala sa ḡowa. Zwa uri wa ḡa u ḡangana na mini a zwo ngo bulwa. Zwiḡwe nga ha zwiḡiwa zwo sumbedzwa kha zwo ḡwalwaho kha webusaithi ya kha [htt://answers.yahoocom](http://answers.yahoocom). *Question / index? qid* (2011:1). Hone ho bviselwa khagala uri musi zwiḡiwa zwi tshi khou bikwa, a zwo ngo tea u nukhedzwa. Tshiitisi afha ndi tsha uri zwitshili zwi nga bva ningoni zwa dzhena zwiḡiwani.

Ramohlale (1993) we ene a ḡwala nga zwiila zwa Vhabeli o bula uri musi mativha o xa, mbulungo kana u swiḡwa hu sa athu itwa, lushaka lwa henefho he mativha a xa hone, a lu tendelwi u bika zwiḡiwa na u ḡa zwiḡiwa. A tshi isa phanda o sumbedza uri arali vhathu vha nga pfuka tshiila itshi, vha a lovha. Masiandaitwa aya a tea u itelwa ḡhoduluso ya vhungoho hao. A tshe ene Ramohlale (1993) o bula na ḡa uri musi zwi ḡiwaho masimuni zwi sa athu u lumelwa, zwi a ila u ḡiwa. U ya nga Ramohlale (1993), ane a pfuka tshiila itshi u a lwala. Ramohlale (1993) o dovha a amba na uri ḡwana ha ḡi ḡama ya mbilu ngauri a nga lwala vhulwadze ha yone mbilu. Hezwi zwi kha ḡi tea u itelwa ḡhoduluso.

The World Book Encyclopedia (1987:5) yone yo bvukulula ja uri zwimela na zwifuwo zwine zwa vha mitupo a zwi jiwi. Tshiitisi tsha hone hu pfi ndi tsha uri zwimela na zwifuwo izwo zwi kwamanywa na vhurereli ha lushaka lwonolwo. Itshi tshiitisi tsho fhambana na tshe Chigidi (2006) a sumbedza ngauri ene u ri a jaho mutupo u fhela maño othe mulomoni. Hu kha di vha heneffa, ho dovha ha sumbedzwa na uri kha lushaka lwa Vhayuda, nguluvhe a i jiwi. A zwo ngo vha khagala uri tshiitisi ndi mini.

West (1976:14) o amba uri kha lushaka lwa Maxhosa, mafhi ane a bva kha miñwe mivhundu ha jiwi kha muñwe muvhundu. O sumbedza uri izwi zwi na vhushaka na mafhungo a u mala na u malwa. Muthu ha tei u nwa mafhi a bvaho hune a do mala hone. Honeha, zwauri wa nwa hu itea mini, a zwo ngo bulwa.

Magubane (1998:12) o bvukulula uri zwijiwa zwi fanaho na nama na mafhi o khatshaho o iledzwa kha vhatukana vha re mujani vho fumbiswaho zwenezwo. O dovha a bula na zwauri vhenevho vhafumbi a vha tei na u daha fola. U ya nga Magubane (1998), avha vhafumbi vho iledzwavho na u nwa halwa. Naho o sumbedza izwo zwiila, ho ngo amba uri masiandaitwa a u pfukwa ha izwo zwiila ndi afhio.

The Encyclopedia-Americana International (1992:208) yo sumbedza uri kha vha lushaka lwa Polynesians arali khosi yo lovha, a hu bikwi zwijiwa na luthihi. Mishumo i elanaho na zwijiwa i fanaho na u lima na u rea khovhe, a zwi itwi. Masiandaitwa a zwiila zwe zwa bulwa afha, ho ngo dzumbululwa. Naho afha hu songo sumbedzwa lushaka lwa zwijiwa, u ya nga Encyclopedia iyi, muimana u pfala e na zwijiwa zwine a sa tee u zwi ja. Zwenezwo ndi zwine arali a nga zwi ja, zwi nga ita uri a bebe ñwana a re na vhuholefhalo.

2.3 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIMELA

Musi hu tshi ambiwa nga zwiila zwi kwamaho zwimela, hu vha hu tshi khou ambiwa nga zwimela zwine ha vha na zwine zwa sa tee u itwa kha izwo zwimela. Kha zwimela izwo hu katelwa miroho, mitshelo, mahatsi, miri, mavhele na maḁaka. Kha zwine zwa sa tee u itwa zwi katela u ḁa, u reḁwa kana u tupulwa, u kwamiwa na u sendelwa tsini nga zwifhinga zwo fhambanaho. Hezwi ndi zwo sumbedzwaho nga vhaḁwali vho fhambanaho.

Zwimela zwo fhambanaho zwi na zwiila zwo fhambanaho sa izwi na masiandaitwa a hone o ḁi fhambanavho. Zwiḁwe zwimela zwo iledzwa ngauri vhadzulapo vha tshi zwi shumisa sa mishonga kana zwiḁwevho. Zwi sumbedza uri zwimela izwo zwi tsireledzwe uri zwi sa ḁo tshinyadzwa kana u fhedzwa.

Mönnig (1988) o sumbedza zwiila zwi kwamaho zwimela musii zwi tshe masimuni. Hezwi ndi zwa lushaka lwa Vhabeli. Kha lushaka ulu, musii zwimela zwi kha ḁi vha masimuni, zwi sa athu u kaḁiwa, hu na zwithu zwo iledzwaho kha lushaka lwoḁhe. Zwenezwo ndi zwi fanaho na u ridela muḁa kana nḁu, u hwivha na u tupula hatsi ha u fulela nḁu.

Zwiḁwe zwi sa itwi nga tshifhinga itshi o sumbedza uri ndi u thutha tshiḁaha tsha khokhonya na u tou vhulaha khokhonya yone iḁe. U pfuka izwi zwiila hu pfi zwi na masiandaitwa a u ḁa ha maḁumbu na mvula i re na tshifhango zwine zwa ḁo tshinyadza zwimela zwoḁhe zwi re masimuni. Hone izwi zwi pfala hu na zwiḁwe zwiitisi zwo dzumbwaho murahu ha zwo bulwaho zwine zwa tea u wanululwa nga kha ḁoḁisiso.

Mönnig (1988) o bvela phanḁa nga u amba na uri zwimela zwi fanaho na muḁaḁe, madzhesi na luḁanga a zwi haḁiwi kana u hwivhiwa nga tshifhinga tsha u lima na tsha u kaḁa zwiliḁwa. U ya nga Mönnig(1988), musi wa tshilimo a hu tei u kokodziwa maḁanzu a dubisa buse. Na kha zwenezwi o amba uri zwi ḁisa maḁumbu, nzie na tshifhango zwa tshinya zwimela masimuni. A tshe ene o sumbedza na uri miri mihulu a i remiwi. Zwe a imisela nḁha ndi zwa uri ndi hune vhathu vha heneḁho shangoni ḁeneḁo vha nga kona u dzula vha awela musi hu tshi khou fhisa.

Zwiḁwe zwe a bula ndi zwa uri naho tshifhinga tsha u lima tsha swika, vhathu vhoḁthe a vha tendelwi u lima arali vhamusanda vha songo bvisa ndaela ya uri hu thomiwe u lima. Arali muthu a lima phanḁa ha ndaela ya khosi, thakha yawe i a dzhiwa nga vhamusanda sa ndaḁiso ya u pfuka mulayo uyo. A hu na zwo ambiwaho zwine zwa vha khombo i ofhisaho kha o pfukaho mulayo uyo. Afha hu pfala hu na zwithu zwo dzumbwaho kha masiandaitwa aya. Zwa ḁoḁuluswa, ḁhaḁwe hu nga wanala zwiḁwe.

Wikipedia, free encyclopaedia (2011) na yone hu na zwe ya bula nga ha zwiila zwi kwamaho zwimela. Vhunzhi ha zwe ya amba ndi zwi elanaho na vhurereli. Yone yo sumbedza uri kha vha vhurereli ha Jainism miroho ya khufhi i fanaho na nyala na kherotsi a i ḁiwi. Tshiitisi tsha itshi tshiila ndi uri vha tenda kha u tsireledza zwimela. Vha humbula uri arali vha bvela phanḁa na u ḁa izwi zwimela zwi nga fhela zwa si tsha vha hone. Fhedzi zwi si khagala afha ndi zwa uri izwo zwimela zwi vhulungelwa u ḁo shumiswa kha mini.

Ndi henefha kha *Wikipedia, the free encyclopedia (2011)* yeneyi he ha dovha ha dzumbululwa uri kha vha vhurereli ha Bhuddism nyala i a ila u liwa ngauri i a nukhisa mulomo. Vha vhurereli ha Yazidism vhone ho sumbedzwa uri a vha li muroho wa lethasi. Zwi vha ilisaho lethasi ndi uri i kwamanywa na muya muvhi. A hu na masiandaitwa a re khagala e a sumbedzwa nga ha tshiila itshi. Ho dovha ha ambiwa na zwa uri vha vhurereli ha Pythagoras a vha li mutshelo wa 'blackberries' na wa 'raspberries' sa izwi zwi sa koni u tanzwiwa zwa bva zwavhudi. Zwi pfala u iledzwa ha izwi zwimela zwothe zwo disendeka nga u takalela u vhulunga zwimela izwi.

Hu kha di vha henefha kha iyi *Wikipedia, the free encyclopedia (2011)* ho bviselwa khagala zwa uri Tanzania hu na madaka ane a pfi Kuna, Mlinga na a Wanyamwezi ane ha pfi a ila u reŋwa na u tou ri vhathu vha dzhene khao a zwi tendelwi. Madaka aya ndi ane a shumiswa kha zwa vhurereli. U reŋwa hao zwi nga ita uri a fhele vhathu vha sa tsha wana ha u rerela hone. Henefha ho dovha ha ambiwa uri kha shango la Madagascar miri i fanaho na 'Adonsoma digitata' na 'Sterculia opendiculata' yo iledzwa u reŋwa ngauri hu pfi ane a i rema u a tambudzwa nga mimuya mivhi. Tsho itisaho uri miri iyi i iledzwe ndi tsha uri i a shumiswa sa mishonga nga dziŋanga kha ilo shango.

Stayt (1968) na ene o nŋwala nga zwiila zwa zwimela zwo itelwaho u tsireledza zwimela izwi. Ene o bula zwauri nga tshifhinga tsha vhukati ha u lima na tsha u kaŋa kha lushaka lwa Vhavenda a hu tendelwi u vhulawa tharu na lukanda lwayo a lu sutulwi. Zwiŋwe zwi sa itwi nga tshifhinga itshi ndi u dzungudza mutshila wa phele na u tamba mufuvha. U ya nga Stayt (1968), arali hezwi zwa pfukwa, hu a da mvula ine ya na na tshifhango ya tshinyadza zwimela masimuni zwi sa athu u kaŋiwa. Masiandaitwa aya a pfala e na vhuŋwe vhungoho ho dzumbwaho lune ha tea u todisiswa uri zwi bviselwe khagala.

The Encyclopedia-Americana International edition (1992) yo sumbedza uri arali mativha o xa, mbulungo i sa athu u itwa, lushaka lwothe lu tea u dzhena kha tshiila tsha u lima. Tshiila itshi tsha u sa lima tshi dzhia n̄waha wothe. Zwi amba uri hu do limiwa nga n̄waha u tevhelaho. Hone a ho ngo bvukululwa uri arali muthu a lima uyo n̄waha u t̄angana na masiandaitwa afhio. Na zwenezwi zwi shaya u todisiswa u wana vhungoho hazwo.

2.4 ZWIILA ZWI KWAMAHO MUḶA

MuḶa ndi ngoma ine ya fumbiwa nga vhatu vha mbeu ya tshinnani. Vhenevho vha nga vha vhanna kana vhatukana zwi tshi bva kha uri vho t̄avhanya u fumba kana vho lenga. Naho hu si tshakha dzothe dzine dza fumba muḶa, vhunzhi ha tshaka dza Afrika vha a fumba.

Vhenevho vha fumbaho vha na zwine vha ri zwi a ila u itwa musi wo ima henevho shangoni he wa ima hone. Naho zwo ralo, hu na hune vhañwali vha fhambana u bva kha lushaka u ya kha luñwe. Mañwe masiandaitwa ha tou vha khagala. Zwi pfala e mafhungo a u ñea muḶa tshirunzi. Zwiila izwi zwi katela zwi kwamaho vhadzulapo na vhone vhafumbi. Zwiila zwa muḶa zwi wanala kha masia a fanaho na zwiliwa, tshifhinga tsha u imiswa khathihi na kutshilele. Hezwi zwo kona u sumbedzwa nga vhañwali vho fhambanaho vhe vha n̄wala nga ha muḶa kha tshakha dzo fhambanaho.

Matobo et al. (2009) vho bvisela khagala zwa uri muḽa wone uṅe ndi tshiila kha vha vhurereli ha Tshikhriste. Ane a fumba muḽa naho e Mukhriste u vhidzwa uri ndi muhedeni. Avha vha vhurereli ha Tshikhriste hu pfi vha ila muḽa ngauri vha u kwamanya na midzimu i sili sa izwi vha tshi ri hu a rereḽwa midzimu ya swiswi.

Izwi zwo ḡadziswa nga Thabane (2002:239) musi a tshi khwaṽhisa u ri:

Vigorously and relentlessly, European institutions attacked the institution from all directions. All who practiced were regarded and labelled as uncivilised.

Vha kha ḡi vha vhone Matoba et al. (2009) vho sumbedza uri u tou amba fhedzi nga zwa muḽani ndi tshiila, zwiḽulwane kha vha songo fumbaho. Vhone vha tshi zwi amba vho tou ri: “The initiates cannot tell the secret. This ‘koma’ remains a mystery to outsiders”.

Zwiḽwe zwe vha amba ndi zwa uri munna o fumbaho ha tendelwi u mala musadzi a songo fumbaho. Hu ḡi nga musadzi o fumbaho ha malwi nga munna a songo fumbaho. U ya nga avha, izwi vha ri munna a songo fumbaho u putela mashika ane ha koni u bva zwavhuḡi a tshi ṽamba saizwi a nga si kone u swikela na ngomungomu ha lukanda ulwo. Mashika aya a sa bvi a ḡisa munukho kha muthu onoyo zwa ita uri a sa ṽanganedzee kha vhathu. Zwenezwo avha vhaḽwali vha ri zwi a mu nyadzisa zwa nyadzisa na lushaka lwa hawe. Matoba et al. (2009) a vho ngo ḽwala nga ha zwiila zwine zwa kwama mufumbi ene muṅe. A vho ngo ḽwala tshithu nga zwiila zwi kwamaho vhabebi vha vhafumbi vha re muḽani nga tshenetsho tshifhinga naho hu nga vhaḽwe vhadzulapo vha heneḽho hune muḽa wa vha hone.

Mönnig (1988) ene o amba nga ha u ilela ha vhanna vha muvhunduni wonoyo hune muḽa wa vha hone. Ene u ri vhusiku vhune muḽa wa ḁo vuwa u tshi ima nga matshelo, vhanna vhoṭhe vha heneḁho a vha eḁeli mahayani, vha eḁela musanda. Hezwi Mönnig (1988) uri hu vha hu khou itelwa uri hu songo vha na munna ane a ḁo eḁela tshihulwane na mufumakadzi wawe. Izwi ndi u khwaṭhisa tshiila tsha vhudzekani musi hu na muḽa. Zwa uri hu itea mini arali ha itwa zwa vhudzekani hu na muḽa a zwo ngo bviselwa khagala. Zwi ṭoḁa u itwa ṭhoḁisiso nga hazwo uri hu wanale zwine zwa shavhiwa kha zwa vhudzekani ha musi hu na muḽa.

Mönnig (1988) a tshi bvela phanḁa na zwiila zwa muḽa o bvisela khagala uri zwi a ila u vhona mufumakadzi na mashuvhuru tsini na hune muḽa wa vha hone. Hone ha ngo bula masiandaitwa a hone. U a wana, zwi nga konadzea nga ṭhoḁisiso. A tshe ene Mönnig (1988) o amba na zwa uri zwigwamathukhwi musi zwi tshi swika hayani zwi a ila uri zwi vhoniwe nga vhananyana vha thanga yazwo vha songo fumbaho a tshi ri:

The girls of corresponding age group are not allowed to see the boys, as they have not yet gone through their corresponding initiation. Any contact with them is dangerous and will cause heat.

Fhedzi naho o sumbedza izwi sa zwi ilaho, Mönnig (1988) ho ngo bula uri hu itea mini arali zwa nga vhonwa kha zwone zwiṅe kana vho zwi vhonaho. Na zwenezwi zwi shaya u ṭhoḁisiswa uri hu wanale masiandaitwa arali e hone. Mönnig (1988) o dovha a sumbedza uri zwigwamathukhwi a zwo ngo tendelwa u ita zwa vhudzekani, fhedzi zwa uri ndi nga mini zwi tshi iledzwa, a zwo ngo bulwa. Masiandaitwa a hone a nga tou itelwa ṭhoḁisiso yazwo.

A tshi kha ḡi vha ene Mönnig (1988) o bvela phanḡa na sumbedza zwiila zwa muḡani nga u amba na uri zwi a ila u imisa muḡa musi wa gomelelo. Afha o bula zwa uri hu vha hu khou ofhiwa uri nga tshifhinga itshi a hu nga wanali zwiḡiwa zwinzhi zwine zwa nga kona u fusha vhafumbi. Zwiḡwe zwe a bvisela khagala ndi zwa uri muḡa a u imiswi nga ḡwaha we mativha a xa khawo. Hezwi hu pfi hu khou itelwa uri sa izwi muḡa u tshi imiselwa vhana na vhaḡuhulu vha musanda, a vha nga koni u dzhenelela muḡani ngauri vha vha vha khou kwamea lwa tsini nga tshiila tsha lufu.

U ya nga Mönnig (1988), zwi a ila u imisa muḡa kha khalaḡwaha ya tshilimo. Tshilimo hu pfala hu na mufhiso u songo lugelaho vhafumbi vha muḡa. U ri hani a zwo ngo bviselwa khagala. Zwiḡwe zwo bulwaho ndi zwa u ri mushumo wa u fumbisa a u itwi musi ḡuvha ḡo no bva. Na heneḡha hu pfi hu shavhiwa mufhiso wa ḡuvha. A ho ngo sumbedziswa uri hu itea mini arali hu tshi fhisa kha mufumbi fhedzi ho sokou pfi phepho i fhungudza vhuḡungu kha mufumbi.

Zwiḡwe zwe a bvisela khagala ndi zwa uri vhafumbi vha muḡani a vha tei u ḡela kha ndilo dzo farwaho nga vhasadzi na nga vhasidzana. A hu na zwine zwa itea zwe a amba. O dovha a bula na uri vhasadzi na vhasidzana a vha tendelwi u vhona ndilo dzo ḡelaho vhafumbi vha muḡa dzi sa athu u ḡamba na u tou vhona tshiḡwe na tshiḡwe tshi re na vhukwamani na vhafumbi. Na heneḡha masiandaitwa ho ngo bulwa. Mönnig (1988) o dovha a sumbedza na uri zwi a ila uri muḡa u imiswe nga ḡwedzi wa ḡhangule. Zwa uri ndi nga mini kana zwi na masiandaitwa afhio, ho ngo zwi bula. Ndi zwine zwa nga tou itelwa ḡhodisiso.

Magubane (1998) ene o n̄wala nga ha zwiḽiwa na kutshilele kwa vhaḽumbi musi vha tshe muḽani. Ene o bula zwa uri vhaḽumbi vhe muḽani a vha tei u ḽa mafhi o khaḽhaho. O sumbedza na zwa uri a vho ngo tendelwa u ḽa na n̄ama. A tshi isa phanḽa o amba uri vhaḽumbi vho iledzwa na u daha fola. Zwiḽwe zwe a dovha a bvisela khagala ndi zwa uri vhaḽumbi a vho ngo tendelwa u ita zwa vhuḽzekani. Kha hezwi zwoḽhe zwe Magubane (1998) a amba zwo iledzwaho u itwa nga muḽumbi, ho ngo sumbedza masiandaitwa azwo. Zwi tea u tou ḽoḽisiswa uri hu wanale masiandaitwa a hone.

Stayt (1968) a tshi amba nga ha zwiḽa zwa muḽani o bvisela khagala zwi kwamaho zwiḽiwa na zwi kwamaho kutshilele sa zwe Magubane (1998) a amba. Ene o bula uri vhaḽumbi vhe muḽani a vha tei u ḽa vhuswa ha u fhisa. O isa phanḽa a sumbedza uri naho vha tshi ḽa vhuswa ha u rothola, a vho ngo tendelwa u sevha. U ya nga Stayt (1968) vhaḽumbi vho iledzwa u nwa maḽi. Hezwi zwiḽiwa na zwinwiwa zwe a sumbedza uri vhaḽumbi a vha tei u ḽa, ho ngo bula uri arali vha zwi ḽa kana vha zwi nwa vha nga ḽangana na masiandaitwa afhio. A tshe ene Stayt (1968) uri vhaḽumbi a vha tei u dzula vho lavhelesa muliloni. Uri vha ora mulilo nga lurumbu. Stayt (1968) naho o bula izwi zwiḽa, ho ngo sumbedza uri zwa pfukwa hu itea mini kha vhaḽumbi avho.

Stayt (1931) o ambavho nga zwiḽa zwa mulani he a bvisela khagala zwa uri musi vhaḽumbi vha tshi khou ḽa a vha tendelwi u amba. Zwiḽwe zwe a sumbedza ndi zwa uri musi hu na muḽa hu na mishumo i sa tei u itwa ye a sa i bule nga madzina. O dovha a amba na zwa uri vhadzulapo vha heneḽho hu re na muḽa a vha tendelwi u semana nga tshifhinga tsha musi hu na muḽa. Stayt (1931) o ḽadzisa zwe zwa ambiwa nga Mönning (1988) zwa uri a hu itwi zwa vhuḽzekani nga vhanna na vhasadzi nga tshifhinga tsha musi hu na muḽa. Fhedzi na ene ho ngo bula zwine zwa shavhiwa.

A tshi kha ɔi vha ene Stayt (1931) o bula zwa uri zwi a ila uri vhatukana vha wele muḽani vha sa athu u luma luḽanga. Ho ngo sumbedza tshiitisi na masiandaitwa. O isa phanḽa nga u amba uri na luimbo lwa muḽani lu a ila u imbiwa musi hu si na muḽa. O dovha a bula na zwa uri vhafumakadzi vho iledzwa na u tou fhira tsini na fhethu hune muḽa wa vha hone. Kha zwoḽhe zwe Stayt (1931) a bula sa zwiila zwi kwamaho muḽa, a hu na zwe a sumbedza masiandaitwa azwo.

Junod (1927) u ima na Matobo et al. (2009) kha ḽa uri muḽa wone uḽe ndi tshiila kha vha songo fumbaho na vhamafukadzi. Junod (1927) uri zwi a ila uri vhafumakadzi vha vhone 'Shondlo'. U ri arali zwa nga itea vha ḽi vhona, vha tewa nga u tou vhulawa. Fhedzi ho ngo bula uri arali vha ḽi vhona hu itea mini khavho kana vhone vhafumbi. Junod (1927) na ene sa Stayt (1931) na Mönnig (1988) u ri musi wa muḽa a hu itwi zwa vhudzekani nga vhabebi vha vhana vha re muḽani. Fhedzi ene o isa phanḽa a sumbedza zwa uri zwa itwa ḽwana a re muḽani u a lovha. U ya nga Junod (1927) vhanna na vhaḽhannga vhoḽhe vhane vha dalela muḽa zwi a ila uri vha ite zwa vhudzekani. Avha vhoḽhe arali vha dzhena kha zwa vhudzekani, vha ya muḽani, vhafumbi vhoḽhe vha nga lovha.

A tshi isa phanḽa na zwiila zwa muḽani Junod (1927) uri vhafumbi a vho ngo tendelwa u nwa maḽi u swika muḽa u tshi swa. A fha ho ngo sumbedza uri vha nwa maḽi hu nga itea mini. Junod (1927) u ima na Stayt (1968) kha ḽa uri vhafumbi vha ḽa vhuswa vhu si na muroho. Zwe a si bule ndi uri zwi bveledza mini arali vha sevha. A tshi bvela phanḽa o amba zwa uri mufumbi a lovha e muḽani, vha hayani a vha tei u zwi ɔivha. Hone a hu na zwe a sumbedza nga ha uri hu nga itea mini arali zwa ɔivhea.

2.5 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIFUWO

Vhathu vha na zwine vha tenda uri a zwi tei u itwa kha zwifuwo kana u ilela. Hezwi ndi zwine zwa pfi zwa pfukwa zwi kwama mutakalo, u zwala hazwo khathihi na yone nama ya hone. Izwi ndi zwe vhanwali vho fhambanaho vha zwi bvisela khagala. Naho zwi tshi nga fhambana kha zwiwe u bva kha lushaka u ya kha lushaka, kha zwinzhi zwiila izwo zwi a fana naho zwi nga fhambana nga masiandaitwa.

Stayt (1968) o bvisela khagala zwiila zwi kwamaho zwifuwo kha Vhavenda. Ene o bvukulula uri vhasidzana kana vhafumakadzi a vho ngo tea u lisa na u hama kholomo musu vhe kha maduvha a vhafumakadzi kana vha tshi khou tamba. Hezwi uri zwo ralo na musu vho huma ndila kana u bvisa thumbu. U ya nga Stayt (1968), arali zwa pfukiwa, kholomo dzi a vha phanzhe. O isa phanda nga u amba na zwa uri kholomo a dzi tei u vuliwa dza ya u fula nga matsheloni nzwando u sa athu u oma. Hezwi u ri zwi ita uri dzi tambudziwe nga mufhiso, thunzi na u luwa nga mbanzhane.

Zwiwe zwine a ri zwi a ila ndi zwa uri kholomo a dzi tei u fula hatsi vhu tshi kha di vha na nzwando dzi a farwa nga vhulwadze he a si vhu bule nga dzina. Stayt (1968) o dovha a sumbedza na uri kholomo arali ya fa i tshi khou dzwala nama yayo a i liwi nga vhafumakadzi. Ene ho ngo bula masiandaitwa a hone. Zwiwe zwe Stayt (1968) a bvukulula ndi zwa uri musu kholomo i tshi khou u thaviwa, a hu sendeli muthu muwe na muwe ngauri hu nga da na vha re na malofha mavhi vhane vha nga tshinya nama i si tsha do lea.

Fhedzi ha ngo bvisela khagala uri a tshi amba malofha mavhi u amba mini na uri nama i tshinyala nga ndila ifhio. Stayt (1968) a tshi isa phanda u bula na zwa uri musu hu tshi khou viiwa kholomo, a hu tendelwi vhafumakadzi vha tshi sendela tsini na u tou i via zwaho. A tshi isa phanda o sumbedza na uri vhafumakadzi a vha tendelwi na u via mbudzi. Hone ho ngo amba uri izwi zwi na masiandaitwa afhio.

Stayt (1968) ndi ene we a dovha a bvukulula uri vhatu vhahulwane vhothe, vhanna kana vhafumakadzi, a vha tendelwi u vhulaha tshimange naho a songo bula uri hu nga itea mini arali vha tshi vhulaha. O dovha a sumbedza na uri makumba a khuhu ha liwi kha khalaŋwaha ya Vhuria. Hone zwi itiswa ngauri ndi yone khalaŋwaha ya u alamela. Fhedzi arali a liwa, ho ngo sumbedza uri hu bvelela mini.

Muŋwe we na ene a ŋwala nga zwiila zwi kwamaho zwifuwo ndi Mönnig (1988) we a ŋwala nga zwiila zwa Vhabeli. Ene u sumbedza zwi fanaho na zwa Stayt (1968) kha zwi kwamaho tshifhinga tsha u vula kholomo. Fhedzi ene u fhambana na Stayt (1968) ngauri uri kholomo dza vulwa nga matsheloni dza fula hatsi vhu na ŋwando, dzi lwala vhulwadze vhune a ri vhu pfi vhulwadze ha maŋi. Ene zwi tshi kha ŋi kwama kholomo o bula na zwa uri mafhi ayo musu a tshi dudedzwa ha tei u tevhutshela muliloni ngauri zwi ita uri maŋamu a kholomo a balee.

Zwiñwe zwe Mönnig (1988) a bula zwe Stayt (1968) a sa ambe ndi zwa uri a si u sendela tsini na kholomo fhedzi zwine vha sa tee u ita, u ri na u tou tanzwa khamelo dza dzone kholomo a zwi tendelwi. Mönnig (1988) u ri hezwi zwi tshilifhadza tshiimo tsha kholomo. Thaidzo afha ndi ya uri a ho ngo sumbedzwa uri tshiimo tsha hone tshi thithiswa u guma ngafhi.

West (1976) we ene a ñwala nga zwiila zwa zwifuwo kha lushaka lwa Maxhosa u ri vhafumakadzi vha kha ñi vhaho na vhana kana vha kha ñi vhoneho mañuvha, na vhasidzana vho no vhaho dzikhomba, a vha tendelwi u fhira tsini na danga la kholomo naho hu u tou tshimbila vhukati haño na nñu khulwane ya henefho muñini. Ene u ri arali zwa itwa, zwi ñisa samba kana khombo kha shango ñeneño. Wo thetshesela zwe a amba, zwi sia zwi tshi nga ñi amba uri a hu tou vha na zwi fareaho zwine zwa khou shavhiwa nga nñu ha u tou shushedzana. Fhedzi zwi tea u toñisiswa zwavhuñi.

2.6 MANWELEDZO

Musi ho lavheleswa kana u thetsheswa zve vhañwali avha vhoñthe vhe vha ñwala nga ha zwiila zwo fhambanaho, vhe mañwalwa avho a senguluswa afha, zwi bvukulula uri hu na u fhambana kha zwinzhi. Hu na zwiila zve zwa sokou ñwalwa hu si na masiandaitwa e a ñekedzwa. Kha zwiñwe hu vhoneala hu tshi bulwa tshiila tshi fanaho, fhedzi masiandaitwa a vho vhoneala o fhambana u bva kha lushaka u ya kha luñwe.

Huñwe zwi vhonele hu tshi tou vha u shushedza hu si na vhungoho ha masiandaitwa azwo. Hu sumbedza ho tou vha ndila ya uri zwithu zwi tshimbile nga ndila i fanaho nahone i elanaho na mvelele ya lushaka lwonolwo khathihi. Zwiñwe zwiila sa zwe zwa kona u vhonele kha mañwalwa aya, zwi sia mitakalo ya vhathu i tshi vho kwamea nga ndila dzo fhambanaho. Zwi sia vhathu vha tshi vho tshelwa nga pfushi dzo fhambanaho dzine dza vha zwithu zwa ndeme kha mitakalo ya vhathu.

Zwi vhonele hu tshi khou tea u itwa tshodisiso nga ha zwiila izwi na zwiñwe zwi songo bvukululwaho afha kha mañwalwa o shumiswaho afha hu u itela u wanulula ngoho yazwo na masiandaitwa a hone. Izwi zwi nga thusa u sumbedza uri ndi zwifhio zwiila zwine vhathu vha nga zwi tevhela ndi zwifhio zwine vha nga zwi thudzela kule.

NDIMA YA VHURARU

ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIŁIWA

3.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi ya vhuraru i ɔo vha yo katela zwiila zwi kwamaho zwiłiwa, zwinwiwa khathihi na zwine zwa tou dahiwa na masiandaitwa azwo. I ɔo vha i tshi dzumbulula zwe zwa tou nwalwa nga vhañwali vha dzibugu na zwine zwa ɔo tou waniwa u bva kha vhathu vha re na nɔivho nga ha zwiila zwenezwo.

3.2 ZWIŁIWA ZWI ILAHO NDI ZWIŁIWA ZWIFHIO?

Musi hu tshi ambiwa nga zwiłiwa zwi ilaho, hu khou ambiwa nga zwiłiwa zwine muthu a sa tee u zwi la. Zwenezwi zwi katela zwiłiwa na zwinwiwa sa zwe zwa bulwa kha *Wikipedia, the free encyclopedia* (2011:1) ha pfi:

Taboo food and drink are food and beverages which people abstain from consuming for religious, cultural or hygienic reasons.

Kanzhi musii zwiłiwa zwi tshi pfi zwi a ila, zwi itea kha zwigwada zwo fhambanaho nahone nga zwifhinga zwo fhambanaho. Zwiñwe zwiłiwa zwi ilwa lwa tshifhinganyana, zwiñwe zwa ilwa lwa tshifhinga tshilapfu. Zwiłiwa zwi tshi iledzwa, hu vha kanzhi ho sedzwa masiandaitwa a musii izwo zwiłiwa zwo liwa.

3.3 NDI VHATHU VHAFHIO VHA ILEDZWAHO ZWIḽIWA?

Zwiḽiwa zwi a iledzwa kha muthu muḽwe na muḽwe nga zwiitisi zwo fhambanaho. Zwiḽiwa zwi a iledzwa lushaka lwoṽhe zwi tshi bva kha mvelele ya lushaka lwonolwo. Hezwi zwo sumbedzwa kha webusaithi <http://www.enotes.com/food-encyclopedia/taboo>s (2/17/2011; 1) he ha pfi:

But what is edible in one culture may not be in another. The concept of food is determined by three factors: biology, geography and culture.

Hezwi zwo ḽadziswa nga Barker, Cornelissen, De Villiers na Turley (2007:33) musi vha tshi ri: "Every culture in the world has its own type of eating pattern and style of cooking."

Zwiḽiwa zwi a dovha zwa iledzwa kha zwigwada zwo fhambanaho zwa lushaka luthihi. Kha lushaka luthihi hu a wanala vhana na vhafumakadzi hu na zwiḽiwa zwine ha pfi vha songo zwi ḽa. Ha dovha ha vha na zwiḽwe zwiḽiwa zwine ha pfi a zwi ḽwi nga vhafumakadzi vha vhaimana. Hu na zwiḽiwa zwo iledzwaho u ḽiwa nga vhana. Na vhanna na vhone vha na zwine nga mvelele ya Vhavenda ha pfi a vha tei u zwi ḽa. Hezwi zwi amba uri a hu tou vha na vhathu vhane ha nga tou pfi ndi vhone vhane vha tambudzwa nga zwiila vhe vhoṽhe kha lushaka lwonolwo.

3.4 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIḽIWA

Kha lushaka lwa Vhaventḽa hu vhoneḽa hu na zwiila zwinzhi zwine zwa kwama zwiḽiwa. Zwenezwo ndi zwine zwa shumiswa kha u tsireledza mitakalo ya vhathu na u vhulunga mvelele ya Vhaventḽa. Zwiila zwenezwo zwi angaredza zwi tevhelaho:

3.4.1 Makumba

Kha lushaka lwa Vhaventḽa mufumakadzi ha tendelwi u ḽa makumba. Hezwi ndi zwo ambiwaho nga Stayt (1968) zwa ḽadziḽwa nga vhakegulu vhavhili. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vho ita na u ḽalutshedza uri makumba a a ḽuḽuwedza lutamo lwa zwa vhudzekani. Vhoḽhe vha ri makumba a tshi iledzwa ho vha hu tshi itelwa u shavhisa vhupombwe. Zwone zwi a pfala ngauri kale vhanna vho vha vha tshi shumela kule hune vha vhuya nga murahu ha tshifhinga tshilapfu.

Ho vha hu tshi shavhiwa uri arali zwa nga itea lutamo lwa vhudzekani lwa ḽa mukalaha vha siho tsini zwi nga itisa mufumakadzi vhupombwe. Mukegulu 2 vho dovha vha ḽalutshedza na u sumbedza uri zwi itelwa uri mufumakadzi a nga ḽo ḽa na musi e muimana sa izwi a ene ane a sa tee u ḽa makumba na luthihi kha Vhaventḽa. Mukegulu 3 vho bula uri arali muimana a ḽa makumba, musi a tshi tea u vhofholowa zwi a konḽa. Vha ri tshiḽanga tshi a lenga u kwashea. Zwino vha shavha uri ḽwana a nga vhuya a fa a songo bebwa.

Zwiñwe zwe zwa bvukululwa ndi zwa uri arali mufumakadzi wa muimana a ja makumba ñwana a nga hulesa sa izwi makumba e na pfushi nnzhi. Hezwi zwo ambiwa nga mukegulu 3. Musalauja u hulesa ha ñwana zwo vha zwi na khombo ya uri zwi do konḁa u mu beba nga nnḁa ha muaro we kale wa vha u siho. Hezwi zwo vha zwi nga sia hu tshi nga lovha mme, ñwana kana vhoṭhe mme na ñwana.

Fhedzi hezwi zwe zwa vha zwi tshi ofhisa kale, a zwi tsha ofhiwa ngauri musalauno ho no vha na madokotela vhane vha ita muaro musi ñwana o hulesa zwi tshi khou konḁa uri ñwana a bebwe nga nḁila yo ḁoweleaho. Hu ḁi nga musi tshiṭanga tshi tshi khou u lenga u kwashea, vha a gera lupila lwo putelaho tshiṭanga tsha kwashea zwi sa athu u lenga. Zwenezwo zwi ita uri vhathu vha sa tsha londa tshiila itshi tsha makumba naho vha vhaimana.

Vhañwe vhane vho iledzwa u ja makumba ndi vhana. Tshiila tsha makumba kha vhana a tshi wanali kha Vhavenda fhedzi. Huñwe hune ha pfi nahone vhana a vha ji makumba ndi kha mashango a vhukovhela sa zwe zwa bviselwa khagala kha webusaithi *htt: // www.enotes.com/food-encyclopedia* (2011). Kha webusaithi iyi, ho sumbedzwa uri vhana vha iledzwa makumba ngauri vha nga tshimbila hoṭhe vha tshi a zwima zwitumbani vha vho do ja oṭhe ha sa tsha do vha na ane a alamelwa. Hezwi vha ri vha khou zwi itela u vhulunga khuhu uri dzi ḁi bvela phanḁa na u vha hone.

Fhedzi kha Vhavenda a hu tou vha na zwi fareaho sa masiandaitwa a tshiila itshi nga nnḁa ha uri vho vha vha tshi shavha uri vhana vha do tswa makumba khukhwana dza sa tsha kona u vha hone sa zwe mukalaha 1 vha sumbedza vha tshi tendelana na webusaithi iyi. Tshiila itshi tshi vhone tshi sa tsha tou vha na mushumo sa izwi musalauno makumba a tshi vho tou rengwa mavhengeleni.

U liwa hao nga vhana a zwi tsha thivhela u nga vha hone ha khuhu sa kale. Nahone vhaḁivhi vha zwa mutakalo sa Van Zyl et al. (2008) vha sumbedza makumba zwi zwiliwa zwa ndeme zwine zwa ṭoḁea kha u fhaṭa muvhili uri u aluwe zwavhuḁi.

3.4.2 Luvalo

Kha lushaka lwa Vhavenda mufumakadzi ha li muraḁo wa nga ngomu ha phukha kana tshifuwo une wa pfi luvalo. Hezwi zwo bulwa nga Stayt (1968) zwa ḁadziswa nga vhakalaha 1 na mukalaha 2. Naho Stayt (1968) a songo bula uri ndi nga mini zwo tou ralo, mukalaha 2 vho sumbedza uri hu shavhiwa uri vha nga tambudzwa nga luvalo lu tshi dzula lu tshi vha tshuwisa. Hezwi zwi pfala zwi tshi nga ita uri vha vho lwala vhulwadze ha mbilu. Na ṅamusi zwi a konḁa u vhona muthu a tshi khou ḁa luvalo lwa phukha. A zwi tou vha khagala uri ndi nga mulandu wa u iledzwa halwo nga murafho wa musalauḁa kana ndi nga mulandu wa uri a lu tou vha lwa ndeme kha zwiliwa.

3.4.3 Zwipuka na zwiḁoni

Kha lushaka lwa Vhavenda phukha dzi fanaho na nngwe, ndau, ṅḁou, mmbwa, phele na dziḁwe, a dzi liwi. Naho Stayt (1968) a tshi ima na itshi tshiila tsha Vhavenda na enevho sa mukalaha 3 a hu na zwine zwa imiselwa ṅḁa sa tshiitisi kana masiandaitwa a u liwa ha phukha idzo. Izwi zwi pfala a tshi tou vha mafhungo a mvelele. Tshiila itshi tshi vhonala tshi tshe tsho tou farelelwa vhukuma sa izwi hu ḁin a a ḁaho phukha idzo kha Vhavenda na vha musalauno.

Tshiñwe tshiila tshi re hone kha Vhavenda ndi tsha uri gwitha a li liwi. Hezwi zwi khwaṭhiswa nga Stayt (1968) na nga mukegulu 3 na mukegulu 4 vhe na vhone vha ri gwitha a li liwi. Stayt (1968) ho ngo bvisela khagala uri u la gwitha zwi na masiandaitwa afhio kana hu vha hu khou shavhiwa mini. Fhedzi mukegulu 2 vho sumbedza uri gwitha li kwamanywa na vhuloi. Hone ane a la gwitha a zwi athu u divhea uri a nga tangana na mini nga nda ha u tou uri a nga vho humbulelwa nga vhathu uri a nga vha a tshi lowa. Na namusi gwitha a li liwi kha lushaka ulu lwa Vhavenda.

Hu na inwe phukha ine ya pfi khwara, yone ndi ine u ya nga mukalaha 6, ya sa sokou u vhonwa nga muthu muñwe na muñwe. Phukha yeneyo i da fhedzi musi khosi yo vhwaho wonoyo nwaha vuhosi ho i tenda kana vhadzimu vha tshi khou tanganedza vuhosi hayo. Mukalaha 5 vha ri khwara musi i tshi vhulawa malofha ayo ha tei u wela fhasi. Ndi zwine i tshi vhulawa ha thoma ha vhulawa mbudzi uri i adzelwe mukumba wayo.

Mukalaha 4 vhone vha tshi khwaṭhisa u iledzwa ha u kwama fhasi ha malofha a khwara vha ri arali malofha ayo a kwama fhasi mvula a i ni. Zwiñwe zwe vha amba ndi zwa uri khwara a i bikwi i yothe. Vha ri i bikwa yo tangana na mbudzi. Izwi mukalaha 3 vha ri zwi itiswa ngauri i yothe a i lei zwi khwine yo tou tanganyiswa na inwe.

Naho khanga i tshi liwa nama yayo, fhedzi thoho yayo i pfi a i liwi. Mukalaha 1 vha ri arali muthu a la thoho ya khanga u a pfuluwesa. Vha dadzisa nga u sumbedza uri ndi hone ho bvaho liambele la uri arali muthu a tshi pfuluwesa ha pfi 'o la thoho ya khanga'. Na zwino a zwi tou vha khagala uri avha vha pfuluwesaho ndi ngoho vho la thoho ya khanga na. Hezwi zwi a timatimisa ngauri hu na vhane vha pfuluwiswa nga mulandu wa mishumo hone na iyo khanga vha sa li.

3.4.4 Zwi liwa zwi fhisaho

Vhavenda vha ri muimana ha tendelwi u la zwi liwa na u nwa zwinwiwa zwine zwa fhisesa. Kha itshi tshiila Stayt (1968) u tendelana na mukegulu 4 vha re na ndivho nga itshi tshiila. Mukegulu 4 na mukegulu 5 vhothe vha ri hu shavhiwa uri nwana a nga bva o swa e na mavhala kha muvhili wawe. Hezwi zwo tikedzwa na nga Shryock (1987) we na ene a sumbedza uri arali mme wa muimana a la na u nwa zwithu zwi khou fhisesa, mutakalo wa nwana u kwamea nga ndila i si yavhudi naho a songo bvisela khagala uri nga ndila ifhio, zwi pfala zwi liwa na zwinwiwa izwo zwi songo lugela nwana o lindelwaho.

Tshiila itshi sa izwi tshi khagala na masiandaitwa a hone e khagala, tshi tea u dzhielwa ntha na kha lushaka lwa namusi uri hu sa do bebwa vhana vho pfiswaho vhu tungu vha tshe mivhilini ya vho mme avho kana vhana vha re na mavhala.

3.4.5 Tshikoli

Kha lushaka lwa Vhaventḁa a hu tendelwi muimana a tshi ḁa tshikoli tsho lalaho tsho lovhewa sa zwe zwa ambiwa nga Stayt (1968) a ḁadziswa nga mukegulu 1 na mukegulu 2. Naho Stayt (1968) a songo kona u bula zwauri hu shavhiwa mini, mukegulu 1 na mukegulu 2 vho bvisela khagala uri zwine zwa khou shavhiwa ndi zwa uri tshikoli itsho tshi vha tshi tshi khou tea u hadzingwa tsha ḁiwa. Hone hu vha na phurotheini nnzhi dzine dzi nga ita uri ḁwana a hulese. ḁwana uyo zwi nga konḁa u mu beba nga nnḁa ha muaro.

Mudzadze ha tei u ḁa tshikoli. U ya nga mukegulu 2 na mukegulu 3, arali mudzadze a ḁa tshikoli tshi ita uri ḁwana a luḁwaluḁwe nga ngomu thumbuni. Hezwi zwi vha zwi khou khwaḁhisa zwauri ḁwana u mama mikando yo ḁalaho zwiliwa zwe mme a ḁa. Izwi zwi dzumbululwa na nga muongi 2 we a sumbedza uri arali mme a ḁa philisi dza u kulumaga dangani, na ḁwana u a dzhenwavho nga dangani.

3.4.6 Swigiri

Muimana kha lushaka lwa Vhaventḁa ha tendelwi u ḁesa zwiliwa zwo ḁalesaho swigiri na maḁegere. Mukegulu 5 vha ri ḁwana a nga bebwa a tshi bvisesa nthe. Naho Stayt (1968) a tshi ima na mukegulu 5, ene ha ngo sumbedza vhulwadze vhune ha vhangwiwa nga swigiri kha muimana kana ḁwana. Honeha swigiri i vhone kha muimana i songo tou iledzwa kha Vhaventḁa fhedzi. Ri zwi vhone musi Van Zyl (2008) we ene a ḁwala a tshi ḁwalela vhathu vhoḁhe na vha si Vhaventḁa nga ha uri swigiri, zwiḁulu ya zwiliwani zwo tou bikwaho, a yo ngo luga ngauri i engedza tshileme tsha muvhili wa muthu.

Hezwi zwi nga engedzavho na tshileme tsha muimana zwine u ya nga ha Shryock (1987:15) arali tshileme tsha muimana tsha hulesa, u beba nwana onoyo zwi a konḡa ngauri nwana u ḡo vha o hulesa. A tshi isa phanḡa u ri zwi ita uri na muvhili wa mme u konḡelwe u vhuvelela kha tshiimo tshawo nga murahu ha u beba. Izwi zwi sumbedza uri swigiri na namusi a yo ngo tea u leswa nga mme o ḡihwalaho ngauri masiandaitwa a u leswa hayo ho ngo ḡisendeka kha mvelele ya Vhavanḡa fhedzi naho ḡhanwe afha zwo ambiwa sa tshiila tsha kha lushaka lwa Vhavanḡa.

Nwana ho ngo tea u la maḡegere ngauri a na swigiri nnzhi. Mukegulu 1 vha ri tshi ilisaho uri maḡegere a liwe kha vhana ndi uri hu pfi nwana ane a lesa maḡegere u dzulela u rothisa nthe. Zwo vha zwi tshi ḡivhea uri a hu na mme ane a nga takalela nwana ane a dzula a tshi rothisa nthe. Mukegulu 2 vha ri zwone zwone ndi zwa uri maḡegere o ḡalesa swigiri ine ya nga lwadza nwana. Zwiḡwe ndi zwa uri maḡegere a a sinisa maḡo. Izwi zwo bvukululwa nga muongi 2. Na namusi zwi kha ḡi vha zwa ndeme uri vhana vha sa fheswe maḡegere ngauri vha nga lwala nyongwe na u sina maḡo.

3.4.7 Mala

Vhavanḡa ndi vhathu vhe vha ḡiilisa u la mala a nguluvhe u bva murahu. Hezwi zwo bulwa na nga Stayt (1968). Mukalaha 3 vho zwi ḡadzisa vha tshi tendelana na mukegulu 6. Vhoḡthe vhaaluwa avha vha tendelana na Stayt (1968) kha uri mala a nguluvhe a nga a muthu. Vhakalaha avha vha ri mala a nguluvhe a nga a muthu ngauri nguluvhe i a la zwi liwaho nga vhathu dza inga nga u tou la na malaḡwa a vhathu.

Fhedzi a vho ngo sumbedza uri arali muthu a nga ja mala a nguluvhe a nga tangana na mini. Zwi nga o vha mafhungo a u tou nengwa ha vhathu. Hezwi zwo bva kha uri nguluvhe dzo vha dzi tshi litshwa dza tshimbila nnda dzi tshi ya na mikotoni na miedzini he vhathu vha vha vha tshi dithusa hone sa izwi kale ho vha hu si na mabunga. Tshiila itshi tsho vha thusa kha u dipilela kha malwadze e a vha a tshi nga vhangwa nga u ja mala wa a muthu a tshi vho tou bva kha mala a nguluvhe. Honeha musalauno ane a pfesesa u a ja a nga di ja arali a sa nengwi. Fhedzi vhathu vha tea u londa uri iyo nguluvhe yo valelwa lwa tshifhinga tshilapfu i sa gidimi na shango zwa vho nga kale ya ja mala wa a vhathu vha vho ja vha lwala.

Muimana kha Vhavenda ha tendelwi u ja mala a phukha kana tshifuwo tshinwe na tshinwe. Mukegulu 1 na mukegulu 4 vha tendelana nazwo vha dovha vha zwi khwa hisa nga u sumbedza uri tshi shavhiwaho ndi tsha uri nwana o hwalwaho a tshi bebwa, mukombo wawe u a lenga u kunguluwa. Musi mukombo u tshi lenga u kunguluwa, nwana u vha a khou pfa vhu tungu. U itela u vhavhalela vhana, tshiila itshi tshi pfala tshi tshi tea u bvelwa phanda natsho.

Hone musalauno ho no vha na mishonga ine ya tavhanyisa mukombo u kunguluwa. Mala a nga di liwa zwao. Zwinwe zwi re tshiitisi tsha u iledza muimana u ja mala u ya nga mukegulu 2 ndi zwauri zwifuwo na zwipuka zwi ja miri yo fhambanaho. Kha miri yenei hu na ine wo liwa wa dzhenisa vhathu dangani. Zwino muimana ha tei u tshuluwa ngauri zwi nga thithisa na nwana o hwalwaho.

3.4.8 Khovhe

Stayt (1968) o bvukulula uri Vhavenda vho vha vhathu vha u ila khovhe. Ene uri tshe tsha vha ilisa khovhe ndi tsha uri vho vha vha tshi i fanyisa na nowa. Fhedzi u ya nga mukalaha 4, a si vhathu vhothe vha Vhavenda vhe vha vha vha sa li khovhe. Ho vha hu tshi di tou vha na vhañwe vhe vha vha vha sa li. Khovhe a yo ngo ilwa nga Vhavenda fhedzi, zwi pfala na vha kha mashango a vhukovhela vho vha vha tshi ila khovhe.

U ya nga webusaithi <http://www.enotes.com/food-encyclopedia> (2011) vha vhukovhela vho vha vha tshi iledza khovhe kha muimana nge vha vha vha tshi ri a nga beba nwana a re na thoho yo no nga ya khovhe. Fhedzi Vhavenda vha vhone vho no fhedza tshiila itshi. Mukalaha 6 vha ri khovhe i a liwa i tou vha uri kha vhana a yo ngo luga sa izwi i na marambo ane a nga tshipa vhana avha arali vha sa newa yo bviswa marambo.

Tshiila tsha khovhe naho tshi sa tsha dzhielwa ntha, fhedzi musi vhana vha tshi ralo u newa khovhe, khovhe dzi tea u thoma u bviswa marambo ngauri vha nga tshipwa. Izwi zwi tea u itwa kha khovhe dza mulamboni. Idzi dzine dza tou rengwa mavhengeleni dzi tsimbini vhana vha nga di la zwavho sa izwi dzi si na marambo.

3.4.9 Mphwe na muovha

Vhavenda a vha tendi muimana a tshi ja muovha kana mphwe. U ya nga mukegulu 5, vha ri u ja mphwe kana muovha nga muimana zwi ita uri nwana a bebwe o tshetshekana muvhili. Vha tshi khwathisa izwi mukegulu 3 vha ri vhanwe vhana vha tou ita na u bva na malofha afho he vha tshewa hone. Hezwi zwi pfala nwana a tshi vha a khou pfa vhutungu lune mme na ene a vho vhaiswa nga zwine zwa vha kha nwana.

Mukegulu 5 vho sumbedza hu na zwine zwa nga itwa kha mme wa muimana arali a tshi funa u ja mphwe kana muovha fhedzi a funavho na u tsireledza nwana kha uho vhutungu. Zwenezwo vha ri ndi u elula. Arali hu sa athu u wanala inwe ndila, ndi khwine u vha vhatu vha tshi tevhedza tshiila itshi hu u itela u tsireledza vhana kha vhutungu vhune vha nga tangana naho.

3.4.10 Phiriphiri na zwipaisisi

Shryock (1987) u ri muimana ha tei u ja zwipaisisi. Kha itshi tshiila na masiandaitwa atsho u tendelana na mukegulu 6 musi vha tshi ri muimana ha tei u ja phiriphiri. Ene uri muimana ha tei u ja zwipaisisi ngauri zwi itela nwana o hwaliwaho vhulwadze he a si vhu bule nga dzina. Fhedzi mukegulu 6 avha vhane a khou tendelana navho vha ri phiriphiri i ita uri nwana a bebwe a tshi lwala mafo. Mafo a nwana uyo a vha a tshi sokou dzulela u bva mitodzi nahone o tswuka.

3.4.11 Mafhi

Vhavenda vha ri muimana ha tei u ja kana u nwa mafhi a luvhisi. Izwi zwo tendelaniwa nazwo nga mukekegulu 4 na mukegulu 6. Vhenevho vha ri arali mme wa muimana a ja kana u nwa mafhi ayo, nwana a tshi do bebwa u do vha a tshi kovhola nga maanda. U kovhola uho hu di tou thithisa fhedzi kha hone u do dzula nwana a tshi nukha one makovhola.

Hone mafhi a vhone sa tshilwa kana tshinwiwa tsha ndeme kha mme o dihwahlo na kha nwana ane a khou do bebwa. Hezwi ndi u ya nga mudivhi wa zwa mutakalo Van Zyl (2008) we ene a sumbedza uri mafhi ndi a ndeme kha muvhili sa izwi a tshi thusa kha u nea muvhili khalisiamu tshi re tshithu tsha ndeme kha u fhaa khathihi na u khawhisa marambo na mano kha muthu muwe na muwe.

Zwi a ila uri vhafumakadzi vhane vha kha di vha na vhana na vhane vha kha di ya maduvhani vha je khadela. U ya nga mukegulu 3, khadela i fanyiswa na mikando. Mukegulu 1 na mukegulu 3 vha ri zwi ita uri mme onoyo a sa tsha kona u doba mulilo kana u ralo u vha muimana.

Mafhi a nngu a pfi ha liwi. Mukalaha 2 na mukegulu 1 vha ri a hu na vhe ha vha hu tshi pfi a liwa ngavho, vhothe a vha li mafhi a nngu. Fhedzi a hu na a re na thalutshedzo i pfalaho ya u iledzwa uhu ha mafhi a nngu.

3.4.12 Vhuswa

Vhanna na vhatukana kha lushaka lwa Vhavenda, a vha li mulingo. Mulingo ndi gaku la vhuswa la u thoma u bva bodoni kana la u fhedzisela u bva bodoni. Mukalaha 4 na mukalaha 5 vha ri tshiitisi tsha u iledzwa ha vhanna na vhatukana kha u la mulingo ndi tsha uri arali vha la, nungo dzavho dza u ya nduni tshihulwane na vhafumakadzi dzi a fhungudzea.

Musalauno magaku ha vhuyi a dzhielwa ntha, vhanna vha khou la zwothe. Musi vhatukana vhe zwickoloni kule na vhabebi, vha tou bika vhone vha. A vha pfali vha tshi ila magaku ayo ngeno vha tshi di fhedza vhe vhanna mi. Fhedzi hu na kuwe kupfesesele kwo bulwaho nga mukegulu 1 kwa uri o vha mafhungo a uri mubiki u do thoma a pfa uri vhuswa hawe a si mbodza musi a sa athu u dzhia vhuswa a fha munna wawe.

Kuwe kupfesesele ndi kwa uri arali mufumakadzi o shela mushonga vhuswani, na ene a lekho sa izwi ho vha hu tshi vha ene a laho mulingo. Hezwi zwo vha zwo khwatha lune na mukegulu mazwale ha avhiwa o dzula henefho. Mukegulu 4 vha ri musi une mazwale vha sa vhe hone hu da muwe u linda u avhiwa ha vhuswa uhu. Na namusi vhathu vha tshe vho zwi fara nga maanda. Arali muthu a bika zwiliwa a fha vhathu ene a sa nga li, a vha pfesesi vha di humbula uri u na zwe a shela.

Vhuswa vhune ha sala bodoni musi vhuwe vhu tshi avhiwa, vhune ha vhidzwa u pfi nzingi, a vhu liwi nga vhanna. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha tendelana kha uri zwi fhungudza nungo dzawe dza u ya nduni. Vha ri ndi zwone zwine zwa si tee u itwa na luthihi.

U ya nga avha vhakalaha, u sa pfa hezwi ndi zwone zwine zwa khou tambudza vhanna namusi musi vhatu vha tshi vhona vhanna vha tshi dzulela u ya u vuswa ha vhomaine na kha madokotela. Sa zwine zwa kwama muta, zwi vhonala zwi zwa ndeme u dzhiela ntha tshiila itshi.

Nwana mutuku ha tendelwi u ja vhuswa ha mugade. Ene tshawe ndi mukapu. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri tshiitisi tsha u iledzwa uhu ndi uri nwana u a dithusa a dovha a fara malaṭwa sa izwi zwi tshi nga zwi a elana nga tshivhumbeo. Fhedzi mukegulu 3 vha ri ho vha hu khou shavhiwa uri sa izwi dangani hawe hu tshe hu tete, vhuswa uho vhu nga mu vhurela. Nga nṅa ha izwo, mukegulu 3 vha ri arali nwana a tshi ja mugade thumbuni hawe hu a omelwa na ene a vha tshirole sa tshifuwo. Zwi amba uri ha nga aluwi nga ndila yo fanelaho, u do aluwa u lenga.

Izwi namusi zwi tshe zwo tou ralo. Hezwi zwo dadziswa na nga muongi 1 we a ri na vhone vha eletshedza vhomme a vhana uri vha songo javhanya vha fha vhana vhuswa na mikapu. Vha ri nga murahu ha miṅwedzi miraru ndi hone a tshi thoma u ja mukapu. Mugade wone vha ri a nga ja zwawe o no vha na miṅwedzi i no fhira nṅaha. Na vhone vha ri vha shavha zwenezwo zwa u nga omelwa ha thumbuni ha nwana.

Muimana u pfi ha ji vhuswa ha muladza. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri hu shavhiwa uri a nga kumedza zwa kumedzisa na nwana. U kumedza uhu hu pfi hu dina musi a tshi vho tea u vhotholowa. Hu pfi nwana u do kumedza mme e kha vhuṅungu ha u beba tshifhinga tshilapfu nwana a sa bebwi o edela.

Mukegulu 3 vhone vha ima na mukegulu 1 na mukegulu 2, hone vha dudzisa nga u bula uri zwiṅwe zwi shavhisaho ndi zwauri muimana ane a ḷa muladza musi a tshi vhoḥolowa, hu mbo ḡi ḡa ṅwana khathihi na malaṭwa. Sa izwi iyi i nzulele i sa dzulei khayoy, vhone vha khou thusa kha u vhoḥolowa uhu, vha sumbedza u sa farea zwavhuḡi ngayo.

3.4.13 Zwifuwo zwi re mitupo

Kha Vhavenda hu na tshiila tshi kwamaho zwifuwo kana zwipuka zwi re mitupo. Mutupo kha Vhavenda a u ḷiwi. Hezwi zwo ralo na kha Mashona vha Zimbabwe sa zwe zwa dzumbululwa nga Chigidi (2009). Mukalaha 1 na mukegulu 4 vha tendelana na zwe Chigidi (2009) a sumbedza zwa uri arali muthu a ḷa mutupo, maṅo awe a a kulea oṭhe a sala a si na na ḷithihi zwaḷo ḷa phamba. Musalauno sa izwi vhaswa vha tshi nga na mafhungo a mitupo a vha a ḡivhi, vha nga ḡi vha vha tshi khou ḷa yeneyo mitupo. Honeha vhathu vha ḡi vhone vhone havho vha si na maṅo o no ralo kulwa nge a vha a tshi vha vha. A vhaṅwe a vhone a sina. Mukegulu 4 vha ri u ḷa mutupo ndi tshone tshivhangi tsha thaidzo iyi.

3.4.14 Mukapu

Musi ṅwana a tshi khou ṅusiwa, nga Tshivenda vhathu vhoṭhe vha re hune a khou ṅuswa hone a vha tei u takuwa vha ṭuwa. Izwi hu pfi zwi a ila. Tshiila itshi tsho khwaṭhiswa nga mukegulu 2 na mukegulu 3. Vhone vha ri arali muthihi kana vhoṭhe vha takuwa vha ṭuwa, ṅwana u sala a tshi farwa nga thikhwa.

Hezwi zwo khwaṭhiswa na nga zwe zwa ambiwa kha khasho ya kha Phalaphala FM ya 20/03/2011 ye khayo ha vha hu khou ambiwa nga zwiila zwi kwamaho Vhavenda. Mukegulu 1 vhone vha ḡadzisa zwo ambiwaho nga mukegulu 2 na mukegulu 3. Hone vhone vha ri zwi a elulwa nga ṅdila ine ane a khou ṅusa ṅwana u mbo ḡi thasulela mukapu murahu ha avho vha ṅuwaho hu u itela u thivhela thikhwa kha ṅwana.

Musalauno zwi tou vha uri a zwi tsha kona u tevhedzwa sa izwi vhana vha tshi vho 2a mikapu ya tshikhuwa hune kanzhi vha tou kapudzwa hu si u ṅusiwa. Na vha ṅewaho mukapu wa mugayo, vha vho tou kapudzwa nga dzilebula. Izwi zwo ita uri tshiila itshi tshi xeelwe nga ndeme yatsho.

ṅwana ha 2a mufhungulo. Uyu ndi mukapu wo fhungudzwaho bodoni musi i tshi xaxara yo ḡalesa. Tshiila itshi mukegulu 1 na mukegulu 2 vho tendelana kha 2a uri ho vha hu tshi shavhiwa uri vhomme vha nga vho dzulela u fhungudza vhuswa bodoni ha sa tsha ḡo vhibva ngauri vhu vho ḡo ḡadziswa nga maḡi a rotholaho. Fhedzi mukegulu 3 vhone vha ri o vha mafhungo a uri kale vhana mikapu yo vha i tshi vha yo lovhetshelwa mituku ine i na mishonga i no pfi ndi ya ngoma dza vhana zwi tshi bva kha maine o thusaho uyo ṅwana. Hu tshi tendwa uri mishonga yeneyo i shuma u ṅanzwa dangani 2a ṅwana.

U itela uri vhana vha rindelwe mikapu iyo, ho iledzwa u tou fhungulelwa bodoni hu si na iyo mishonga. Musalauno vhana a vha tsha thuswa nga vhunzhi nga ṅwambo wa vhurereli. Fhedzi na ṅamusi zwi vhone vhatu vha tshi kha ḡi tevhedza tshiila itshi. Hone tshiila itshi tshi nga tevhedzwa hu u shavhisa hone u ḡo engedza bodo nga maḡi zwine zwa nga vho sia ho no bikwa mbodza.

3.4.15 Musi hu tshi liwa zwiliwa

Tshinwe tshiila tshi re hone kha Vhavanḁa ndi tshine tsha kwama muthu a tshi khou ḁa. Musi muthu a tshi khou ḁa a zwi ḁanganedzei uri a ḁe a tshi khou imba. Tshiila itshi a tshi tou wanala kha Vhavanḁa fhedzi, tshi hone na kha Mashona vha Zimbabwe sa zwe zwa dzumbululwa nga Chigidi (2009).

Vhavanḁa vha ri arali muthu a ḁa a tshi khou imba, u a lwala mawi. Na kha Mashona zwo ḁi tou ralo. Hezwi zwo ḁadziswa na nga mukegulu 2 na mukegulu 4 vhe vhone vha ri ho vha hu tshi shavhiwa uri muthu onoyo a nga fhirelelwa nga zwiliwa zwine a khou ḁa. Tshiila itshi tsho thusa kha u thivhela u fhirelelwa nga zwiliwa. Na ḁamusi zwi kha ḁi kona u thusa u thivhela u fhirelelwa honoho. Ndi zwine tshiila itshi tsha kha ḁi vha tsha ndeme sa izwi u fhirelelwa zwi tshi nga isa muthu na lufuni.

3.4.16 Mikando

Kha Vhavanḁa mudzadze ha biki zwiliwa a ḁea vhathu. Zwihulwane mudzadze ane a kha ḁi tou vha muḁumuḁu. Hu pfi arali a bika kana a fha vhathu zwiliwa, vha a ḁanza zwiliwa zwe vha ḁa. Tshiitisi tsha tshiila itshi ndi tsha uri mudzadze u vha a tshe kha nzulele ine mikando ya kha ḁi dzulela u bva i sa langei. Zwenezwo i pfala i tshi nga eleda ya dzhena na kha zwiliwa. Mukalaha 5 na mukalaha 6, vho tendelana na itshi tshiila. Mukegulu 3 vho ḁadzisa nga u amba uri naho mudzadze a bika zwiliwa hu si na vhathu, vha a kona u zwi pfa uri zwo bikwa nga mudzadze nahone vha ḁa zwiliwa zwe a bika, vha a ḁanza. Zwino u thivhela uho u ḁanza ndi zwone zwe zwa ita uri Vhavanḁa vha tou ri ndi khwine mudzadze a sa tendelwi u bikela vhathu zwiliwa. Musalauno zwi vho vhonala hu tshi nga a zwi tsha tevhezwa.

Vhadzadze vha vho bika hu si na u hanedzwa. Hezwi zwi vhone zwi tshi khou itiswa ngauri ho no vha na dziphede dzine vhadzadze vha ralo u panga maḍamuni hu u itela u thivhela uri mikando i songo bva ya elela na u rotha. Na vhanna a vha tsha ila na u ḵa zwiliwa zwa mudzadze. Zwi vhone zwo no tou sala kha vhenevho vhane vha ḵanziswa nga u ḵa izwo zwiliwa. Nga nḵa ha uri hu na vhane vha ḵanza arali vha ḵa zwiliwa zwa mudzadze, vhanna na vhaḵwe vhatu vhoḵhe vho vha vha sa tendelwi na u tou kwama mikando.

Hu tshi kha ḵi vha kha lushaka lwonolu lwa Vhavenda, ḵwana ha mami mme awe vho no vha muimana. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha tendelana kha tshiila itshi. Vhoḵhe vha ri mikando yeneyo i pfi ndi gadi. U ya nga vhakegulu avha arali ḵwana a mama gadi thumbuni hawe hu a oma a lovha arali a songo limuwiwa a ḵavhanya a lafhiwa nga vhomaine. Fhedzi mukegulu 3 vha ri ndi zwithu zwine zwi a elulwa muthu a ḵi lisa a khou mamisa ḵwana a sa lovhe. Tshiila itshi vhatu vha nga si fhambane natsho hu sa athu u wanala nḵila ya u nga tshidza vhana kha gadi iyi.

Kha vhaḵwe vhana, mukegulu 6 vha sumbedza uri arali vha kwama mikando vha a dodofhala, ndi uri vha a vha zwiḵahela. Zwi pfala o vha e mafhungo a u itela uri ha vhuya ha vha na muḵwe ḵwana vhaḵwe vhana vha sa dzindele mme a tshi khou lela uyo muḵuku. ḵwana ha tei u mama mme awe vho ḵwa vhe ḵuvhani vha songo thoma vha hamulela mikando iyo fhasi. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri mikando yo raloho i a ita uri ḵwana a shele kana u ralo u tshuluwa.

Fhedzi izwi zwi hanedzwa nga muongi I vhane vhone vha ri a zwo ngo tea u itwa nga u ralo. Vhone vha ri u hamulela fhasi ndi u tambisa zwiliwa zwa pfushi zwa n'wana. Kupfesesele kwavho kwa mikando yo vhilaho nga mufhiso ku fhambana na kwa zwiliwa zwo vhilaho nga d'uvha zwine vha ri zwi ita uri o laho a dzhenwe nga dangani. Ndi zwa ndeme u sa mamisa n'wana mikando yo vhilaho u shavhisa u shela. Zwi tea u tevhedzwa ngauri vha mutakalo vha hanedzana na u liwa ha zwiliwa zwo vhilaho lune vha tou ri zwi na mulimo.

Mukalaha 3 vhe vha amba nga ha u iledzwa ha vhanna kha u kwama mikando, vhone vho sumbedza uri yo dovha ya vha in'we ndila ya u ita uri vhanna vha sendele kule na vhadzadze. Vha ri ho vha hu tshi tou pfi arali vha kwama mikando, na vhone vha a vha zwidahela vha sa tsha kona u t'ata khani na vha'we vhanna. Tshiila itshi tsho pfala tshi tshone tshe tsha thusesa kha u sendedza vhanna kule na vhadzadze zwine zwa vha vhea kha khombo ya u nga lingea u t'angana tshihulwane na mudzadze zwine u ya nga mukalaha 5 zwa dinesa kha vhanna. Mukalaha 5 vha ri zwa ralo, munna u a huluwa.

3.4.17 Zwiliwa zwa vhanna

Zwiliwa zwa muthu wa munna, nga Tshivenda a zwi vheiwi nga mufumakadzi wawe kana n'wana wa musidzana o tou ima nga milenzhe. Mukegulu 2 vho bvukulula uri a si uri zwa vhewa nga mufumakadzi o ima hu na zwine zwa nga bvelela khae kana kha uyo munna ane a do la izwo zwiliwa. O vha a mafhungo a u itela u sumbedza t'honifho kha munna uyo nga mufumakadzi wawe na vhana vhawe. Zwi'we zwi re khagala zwo bulwaho nga mukegulu 1 ndi zwa uri zwo vha zwi tshi thusa uri biko li sa wele kha zwiliwa sa izwi ho vha hu si na ma'afula.

Zwo vha zwi tshi kombetshedza uri muthu a tou kwatama musi a tshi vhea zwiliwa fhasi. Tshiila itshi a tshi tsha dzhielwa n̄tha nga vhunzhi ha vhathu. Hezwi zwi khou itiswa ngauri vhathu vha vho vhetshela vhathu zwiliwa n̄tha ha maṭafula. A zwi tsha konadzea uri muthu a gwadame uri a kone u vhea zwiliwa. Ngauralo, a hu na biko line la nga wela zwiliwani. Zwiñwe u ya nga mukegulu 2, u iledzwa ha u vhewa ha zwiliwa zwa munna mufumakadzi o kwatama zwo vha zwo itelwa uri a tou gwadama zwine zwa sumbedza ṭhonifho kha munna onoyo.

3.4.18 Fola

Kha lushaka lwa Vhaventṣa mufumakadzi ha tendelwi u daha fola. Aya o vha a mafhungo a u ṭoṭou fhambanya munna na musadzi. Hezwi ndi u ya nga mukalaha 4 na mukegulu 2. Vhone vha tendelana kha la uri musadzi a nga nyadza munna. Naho ho vha hu si na zwine vha imisela n̄tha sa masiandaitwa a si a vhuḍi kha nyiledzo iyo, zwo thusa kha mitakalo ya vhafumakadzi vhenevho.

U iledzwa ha fola kha vhafumakadzi a si zwa Vhaventṣa fhedzi, zwi a wanala na kha dziñwe tshaka na hone hu si musalauḷa fhedzi. Na ṅamusi fola a lo ngo lugela u daiwa nga vhafumakadzi. Hezwi zwo bviselwa khagala na nga *University of Iowa hospital and clinics online Uihealthcare.com/... Smok4998.htm/* www. kha ṭhoho i no ri: Smoking: why a woman should quit? (6/09/2011). Hone ho bulwa zwine zwa nga kwama mufumakadzi ane a daha fola. U ya nga webusaithi iyi, mufumakadzi arali a tshi daha fola u vha kha khombo ya u nga lwala malwadze a mafhafhu, u nga kundelwa u ḍihwala na vhulwadze ha lukanda.

Fola lo ralo u iledzwa na kha muimana. Mukegulu 4 na mukegulu 5 vho ri zwi a ila muimana a tshi daha fola. Fhedzi a vho ngo kona u tou svela khagala nga masiandaitwa a hone. Hone na vha mutakalo vha namusi vha kha di ombedzela uri muimana ho ngo tea u daha fola. Shryock (1987) u dadzisa u iledzwa ha fola kha muimana nga u bvukulula zwine zwa nga itea arali muimana a daha fola.

Ene uri zwi ita uri nwana o hwalwaho a bebwe e na vuholefali kana maduvha a songo swika. Izwi zwo dovha zwa khwaṭhiswa nga webusaithi <http://www.netdoctor.co.Uk/health-advice/f> 6/9/2011. Yone yo bvukulula uri arali muimana a daha fola, li ita uri a vhe na u tahalelwa nga gesepfudi kha malofha awe na kha a nwana. Hezwi zwi khwaṭhisa tshoṭhe tshiila itshi tsha fola kha mufumakadzi na kha lushaka lwa namusi.

3.4.19 U bika

Lushaka lwa Vhavenda ndi lushaka lu iledzaho vhafumakadzi vha tshi bika khali nthihi vhe vhavhili kana u fhira. Tshiila itshi tsho khwaṭhiswa vuhone hatsho nga mukegulu 5 na mukegulu 6 vhe vhuvhili havho vha ri vhafumakadzi avha vha nga fhisana. Tshiila itshi tshi hone na kha lushaka lwa Mashona sa zwe zwa sumbedzwa nga Chigidi (2009). Chigidi (2009) o amba uri kha Mashona hu pfi arali vha bika vhe vhavhili, vha a vha vhaumba.

Naho zwi tshi pfala i si ngoho, zwo vha thusa kha u thivhela u fhisana na u nga pwasha khali sa izwi kale ho vha hu tshi bikwa nga khali. Tshiila itshi a tshi tsha vha na ndeme nga u tou ralo. Zwo ralo ngauri a hu tsha bikwa nga khali ine ya nga pfi i do pwashea. Nahone vhafumakadzi vha khou di bika vha tshi fhira muthihi musi vha dzimpfuni kana minyanyani hune ha tea uri hu bikwe nga bodo khulu dzine muthihi a nga si i kone e eṭhe.

A zwi tendelwi uri mufumakadzi musi a tshi khou bika a takuwe a sie lufo lwo t̄omiwa ngomu khalini. Hezwi zwo tikedzwa nga mukegulu 3 na mukegulu 4. Vhuvhili havho vho sumbedza uri arali zwa nga itea lufo lwa sala lwo t̄omiwa khalini, vhathu vhane vha ḁo ḁa honoho vhuswa vha a t̄havhiwa nga zwiṭhavhi.

Fhedzi itshi tshiila ndi tshe tsha shumiswa kha u fhaṭa zwine vhabiki vha tea u ḁifarisa zwone. Zwo vha zwi tshi ita uri musi muthu a tshi khou bika a sa ite a tshi t̄uwa bodo ya sala i tshi fhelela vhuswa ha vho sala ho no vha vhuṭuku.

Zwi nga ita uri vhuswa vhu sa lingane vhathu. U thivhela izwo, Vhavenda vho shumisa tshenetshi tshiila. Zwi vhone tshiila hetshi tshi tshi kha ḁi vha na ndeme na kha lushaka lwa ṅamusi hone zwo bviselwa khagala uri zwi thusa ngafhi. Zwa sa ralo, muthu a nga sia bodo tshivhasoni a t̄uwa lwa u ya kule ha sala hu tshi tshinyala zwinzhi. U imba ho iledzwa tshifhinga tsha musi muthu a tshi khou bika. U ya nga mukegulu 2 zwi ita uri mubiki a bike mbodza.

Aya a tou vha maitete a Vhavenda a u fhaṭa mvelele sa izwi zwi sa sumbedzwi zwi khagala uri muthu arali a bika a tshi imba a nga t̄angana na mini. Fhedzi mukegulu 3 vhone vho sumbedza uri ndi maitete a u t̄uṭuwedza uri muhumbulo wa mubiki u sa xele nga u ḁifha ha luimbo a vho bika vhuswa vhu si havhuḁi naho vhu sa tou vha mbodza.

Musi muthu a tshi khou bika, bodo i tshi fhufhuma, a zwi tendelwi uri a vhuye a vhudzule nga mulomo. A nga namba a tou dzimula nga maḁi. Mukegulu 3 vha ri hu pfi arali a vhudzula u a vha muthu wa u zwifha nga maanda. Fhedzi mukegulu 4 vha ri ngoho ye ya vha yo dzumbwa ndi ya uri musi a tshi khou vhudzula hu nga vha na u bva ha mare mulomoni a dzhena bodoni.

Izwi musi ho sedzwa mutakalo zwi pfala zwi tshi tea u tevhedzwa na namusi. Zwi tea u ralo ngauri hu na zwitshili zwine arali zwi hone kha mare a mubiki, zwa nga kona u dzhena vhuswani zwa fhirela kha vhane vha do la vhuswa uho. Mare ndi tshiwe tsha zwithu zwine zwitshili zwa fhirela nga khazwo u bva kha muthu u ya kha muthu. Izwi ndi u ya nga muongi 1 a re na ndivho ya zwa mutakalo.

Kha mvelele ya Vhavana muimana a tshi khou bika tshivhasoni a zwi tendelwi uri a longwe luhuni lu buwe tshivhaso. Tshiila itshi tsho dadziswa nga mukegulu 2 na mukegulu 4. Vhakegulu avha vha ri zwa ralo, nwana o hwalwaho nga muimana uyu, u a dzula o buvho muvhilini wa mme awe. Hezwi zwo vha zwi tshi ita uri zwi konde u beba nwana uyo lune zwa nga toda muaro we kale wa vha u siho. Zwo vha zwi tshi konde ngauri ho vha hu sa athu u vha na madokotela vha u ita muaro.

A hu tou vha na zwiwe zwine zwa pfala zwo dzumbwa nga murahu ha masiandaitwa aya. Honeha musalauno a zwi tsha tou vha na ndeme zwiulu kha vhane vha bika nga zwiwofu. Hone kha vha bikaho nga khuni zwi nga thusa u zwi tevhedza kha vhane vha tenda khazwo u fhira u lindela zwo vhihaho zwine zwa nga da zwa vhea vhutshilo ha mme na ha nwana khomboni.

Lushaka lwa Vhavana a lu tendeli muthu muwe na muwe a tshi dzhena tshitungani hune ha khou bikwa hone a sokou ima nga milenzhe. Vha tenda kha la uri a nga mbo di wela bodoni. Mukegulu 1 vha ri izwi zwi kwamana na luvhambo lwa muwi wonoyo. Ndi zwavhuwi uri na vha musalauno vha tevhedze itshi tshiila musi vha mudini une vane vhawo vha ima natsho sa izwi vhe vhone vha divhaho zwa mudini uyo u sa do tou tungana na khakhathi.

Nga nḡḡa ha uri u ima nḡuni hu tshi khou bikwa a hu itwi hu tshi shavhiwa u wa, zwo thusa na u thivhela u tou ima ngomu nḡuni zwine zwa shonisa u zwi ita. Zwo dovha zwa fhaḡa maitete a ḡanganedzeaho sa lushaka kha lushaka lwa Vhavenda. Ndi zwavhuḡi u zwi tevhedza naho u sa khou kombetshedzwa nga nyofho ngauri ndi zwavhuḡi nga zwone zwiḡe.

Vhatukana na vhanna kha mvelele ya Vhavenda a vha tendelwi u kokota bodo i tshi fhedza u avhiwa. Vha vhudzwa uri vha ḡo tunga maḡamu. Kha itshi tshiila mukegulu 1 vha ri ho vha hu u thivhela u ḡo vhangisana vhukati ha vhasidzana na vhatukana vha tshi ḡodou kokota bodo. Ngeno hu uri mukalaha 2 vha ri zwa u tunga maḡamu ndi yone ngoho, vha sumbedza i si u shushedza. Mukalaha 1 vhone vha fhambana na vhaḡwe ngauri vhone vha ri mutukana a kokotaho bodo u ḡo vhingela mibvumbini.

Naho hu na u fhambana zwi tshi kwama masiandaitwa aya, vhaḡwe vha tshi ri mutukana a kokota bodo u a tunga maḡamu, vhaḡwe vha tshi ri u ḡo vhingela mibvumbini, zwi vhone nḡdwa ya u kokota bodo yo kona u thivhelea ngauri vhatukana vho vha vha tshi ofha u tunga maḡamu lwe vho vha vha tshi tevhedza tshiila itshi tshifhinga tshoḡhe Na ḡamusi zwi a shaea uri tshiila itshi tshi tevhedzwe. Ho vhuya na vhenevho vha no pfi ndi vhasidzana a vha tsha takalela u zwi ita.

3.4.20 Muño

Muño kha Vhavenda u na zwiila zwawo. A zwi tendelwi vhatu vha tshi nekedzana muño nga luhurani. Vhatu a vha nekedzani muño nga zwanḁa. A hu tendelwi uri muño u bve nga khoro musi lo no kovhela. Mukegulu 1 na mukalaha 2 vha a tendelana kha zwiila izwi. Mukegulu 3 vho ḁadzisa zwiila zwa muño nga u amba uri arali vhatu vha nekedzana muño nga zwanḁa vha dzulela u semana. Hone mukegulu 1 na mukegulu 3 vha a tendelana na kha u bula uri arali vhatu vha tendela muño u tshi bva nga khoro lo kovhela zwi ita uri vhaloi vha kone u dzhena afho muḁini vhusiku. Muño Vhavenda vha tenda uri u a shumiswa kha u elula zwithu zwinzhi lune u nga elula na luvhambo lwa muḁi.

Zwi vhonala zwi si tsha londwa nga vhatu vha musalauno. Tshiitisi tsha u sa tsha tevhedzwa ha tshiila itshi ndi uri vhatu a vha tsha tenda kha zwa vhuloi nga u tou ralo. Huḁwe vha ri ndi mazwifhi sa izwi vha tshi ḁi nekedzana muño vha sa semane. Vha zwi vhone sa zwi si na ngoho khazwo. Ndi vhaḁuku vhane vha kha ḁi tevhedza tshiila itshi zwiḁulu avho vhane vha tenda kha vhurereli ha Tshiafrika.

Nga mvelele ya Vhavenda ḁwana ha ḁewi zwiḁiwa zwi re na muño a sa athu u mela maño. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri zwi nga ita uri ḁwana a lenge u mela maño. Mukegulu 3 vha ri zwa vhukuma ndi zwa uri vho vha vha tshi khou shavha uri ḁwana a nga si tsha ḁo takalela u la mukapu u si na muño. Izwi zwa u sa tsha takalela mukapu zwi nga dina musi ḁwana a na mukhushwane a sa li lune a vho ḁo tou ḁuswa. Mukegulu 4 vha ri zwi ita uri ḁwana a lilele zwiḁiwa zwa vhatu vhahulwane.

Zwi amba uri zwi do konda u mu nusa o no thetshela vhuswa na muroho a vho do vhulawa nga ndala. Naho zwo ralo, zwi vhone zwi na ndeme uri nwana a tshe mutuku a dowedzwe u ja mukapu. Nwana arali a dowela u ja zwiliwa zwa vhahulwane, u do lilela na zwa vhanwe dzindilani na midini. Iyi zwino i do vha yo no vha mbilu. Muho a u tou pfala wo vha u na masiandaitwa a no dina kha vhana sa izwi wo vha u tshi di shumiswa sa mushonga wa u hwaya zwilonda ngomu mulomoni wa nwana. A hu na zwi no itea nga murahu ha afho.

3.4.21 Nama ya khuhu

Kha maitete a Tshivena, vhana na vhafumakadzi a vha li tshizwa tsha khuhu. Mukalaha 2 vha sokou ri zwi a ila. Hone mukalaha 3 vhone vha ri ndi mafhungo a u vhaledza uri tshizwa tshi liwe nga vhanna fhedzi. Arali vhatu avha vha ja a hu na zwine zwa nga itea khavho zwe zwa bviselwa khagala. Vha ri mafhungo aya o vha u itela uri hu vhe vhanna fhedzi vha jaho tshizwa. Izwi zwo tou vha maitete a tsega. Tshizwa ndi murado u re na nama nnzhi na hone i re thethe i difhaho lune vhanna vha funa i tshi liwa nga vhone fhedzi.

Namusi vhatu vhothe vha khou ja zwizwa zwine zwa rengwa mavhengeleni hu phakethe yazwo fhedzi a hu na zwi khou iteaho musi vho ralo u ja. Hetshi tshiila a tshi tsha vha tsha ndeme namusi sa izwi hu si na uri arali vhothe vha tendelwa, a zwi nga vha lingani vhunga khuhu i na zwizwa zwivhili fhedzi. Vhana na vhafumakadzi kha mvelele ya Vhavana a vha tendelwi u ja tshikhwikhwi tsha khuhu.

Fhedzi mukalaha 1 vho sumbedza uri ndi ngauri ho vha hu tshi khou shavhiwa uri vhafumakadzi na vhana vha nga vha na swili u fana na vhanna. Hezwi zwi pfala zwi tshi nga pwasha miḽi sa izwi vhanna vha nga si tende vha tshi nga ri ndi u nyadziwa. Musalauno a hu tshe na u ila tshikhwikhwi, vhatu vha ḽa vhoṽhe. Mukalaha 2 vha ri ndi zwone zwi khou ḽisaho nzulele ya u sa tsha ṽhonifhiwa ha vhanna ngauri a hu tsha tevhezwa sialala.

Zwi a ila nga Tshivenda uri ṽwana a ḽe tshivhindi tsha khuhu. Mukegulu 1 na mukegulu 3 vha ri arali ṽwana muṽuku a ḽa tshivhindi, u a dzulela u ḽi thusa a sa fhedzi. Zwo vha zwi tshi pfi ndi zwa ndeme u thivhela vhuyaḽa vhune ha nga itea nga u dzulela u ḽi thusa ha ṽwana uyo. Hezwi mukegulu 2 vha ri yo vha ṽḽila ya u thivhela vhana u ḽa tshipiḽa tshi ḽifhesaho kha ṽnama. Izwo vha ri zwo shumiswa u ita uri tshivhindi, tshine tsha vha muraḽo u ḽifhaho, u ḽiwe nga vhahulwane fhedzi.

Zwone zwo vha thusa uri naho tsha nga wanala tsho vhewa, ṽwana a sa vhuye a tshi tswa. Musalauno a zwo ngo ralo, fhedzi a hu vhoneali vhana vha tshi dzulela u ḽithusa vha sa fhedzi. Zwi vho vhoneala hu tshi nga ho vha hu tseḽa sa zwe mukegulu 2 vha bvukulula. Tshiila itshi tshi nga ḽi litshwa zwatsho u tevhezwa sa izwi masiandaitwa atsho a si a dinaho.

3.4.22 Tswio

Tshiñwe tshiila tshine tsha vhone tsho shumiswa kha u ṭụtụwedza tseḁa ndi tsha uri vhana na vhafumakadzi a vha ḁi tswio. Vhañwe vhe vha vha vha tshi pfi a vho ngo tendelwa u ḁa tswio ndi vhathu vhane vha kha ḁi vha na vhabebi vhoḁhe. Muraḁo uyu wa phukha kana tshifuwo u pfala u tshi ḁifha musi ho thetsheswa vhakalaha. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vhone a vha tou vha na ḁhalutshedzo ya masiandaitwa a musi avho vho iledzwaho vho pfuka vha ḁa tswio. Fhedzi vha takalela tshiila itshi. Mukalaha 3 vhone vha ri o vha e maitele o livhiswaho kha uri tswio dzi ḁiwe nga vhakalaha na vha kegulu sa izwi kale ho vha hu vhone vhane a vha tshe na vhabebi.

3.4.23 Mashonzha

Musi muthu a tshi khou bika mashonzha, hu pfi tshidudu kana bodo ine a khou bika ngayo, a i tei u tibiwa. Mu kegulu 2 na mukalaha 2 vha ri zwi ita uri lupani lwe mashonzha ayo a farwa khalwo, lu sa tsha fhoma mashonzha na ḁwaha na muthihi. Vhone vha ri vha tou vha ḁhanzi dza maḁo kha ḁi sia. U sa tibwa ha bodo ya u bika mashonzha zwi vhone zwi tshi kha ḁi vha hone na kha murafho wa ḁamusi naho vha si vhoḁhe. Fhedzi naho zwo ralo, hu na fhethu hunzhi hu re na lupani lune mashonzha ha tsha fhoma khalwo.

Fhethu afho hu pfala ho vha hu tshi farwa hone mashonzha kale. U sa tsha fhoma uho ha mashonzha hu pfala hu ha uri zwo bva kha uri vhañwe a vho ngo dzhiela n̄tha tshiila itshi zwa pfulusa mashonzha kha ulwo lupani. Zwi vhone zwi zwa ndeme uri tshiila itshi tshi dzhielwe n̄tha u itela u ḑo vhulunga mashonzha kha lwonolwo lupani lune a kha ḑi wanala khalwo uri a sa ḑo tou sala e ḑivhazwakale sa izwi na one e tshiliwa tsha ndeme kha vhatu vhoṱhe na vha si Vhavenda.

3.4.24 Ngowa

Tshinwe tshine na tshone tsha pfi tshi tshi bikwa a tshi tibwi, ndi ngowa. Mukalaha 2 vha ri ngowa dza tibwa, tshiulu tshe dza tupulwa khatsho a tshi tsha dovha tsha bva dziñwe ngowa. Vha tshi ḑadzisa vha ri ndi ngazwo vhunzhi ha zwiulu namusi zwi si tsha bva ngowa.

Hezwi a zwi hanedzei sa izwi i ngoho ngowa dzi tshi vho konḑa u wanala na kha zwiulu zwine vhakalaha avha vha ri vho aluwa vha tshi tupula ngowa khazwo. Sa izwi ngowa hu tshiliwa tsha pfushi kha vhatu vha tshakha dzo fhambanaho, ndi zwa ndeme u ilela uri na matshelo murafho u ḑaho u ḑivhevho hune dza wanala hone.

3.4.25 Halwa

Mudzadze ha tendelwi u nwa halwa. Hu ofhiwa uri n̄wana a nga vho kambwiwa sa zwine mme a ḡo vha o mu mamisa o kambwiwa. Tshiila itshi ndi tshi pfalaho tshi tshe tsha ndeme na kha lushaka lwa ḡamusi ngauri vhana vha kha ḡi mama vhomme nahone zwil̄iwa zwi re mikandoni zwi zwine zwa bva kha zwil̄iwa zwe mme a zwi ḡa.

Halwa ho dovha ha iledzwa kha mufumakadzi wa muimana. Mukegulu 1 na mukalaha 2 vha ri hu shavhiwa uri n̄wana a nga dzula o kambwiwa zwine a zwo ngo lugela n̄wana. Hezwi zwa u iledza halwa kha muimana a zwi wanali kha Vhavent̄a fhedzi. Zwi vhoneala zwi zwa tshakha dzoṭhe sa zwe zwa bulwa nga Shryock (1987) musi a ombedzela uri muimana ho ngo tea u shumisa zwikambi na zwidzidzivhadzi. Ene uri zwi ita uri n̄wana a bebwe e na vuholefhali kana e na tshileme tsha fhasi.

3.4.26 Nzie

Nga mvelele ya Vhavent̄a nzie dza muḡini a dzi ḡiwi. Hu pfi arali muthu a ḡa nzie dza muḡini u a vha dzenganamuḡi. Izwi ndi u ya nga mukegulu 2. Fhedzi musalauno zwi vho vhoneala zwi si tsha tevhedzwa nahone vhatu a vha tsha vha madzenganamuḡi. Mukalaha 1 vha sumbedza uri tshiila itshi tsho vha tshi tshi tshimbilelana na uri miḡi i vha yo vhwewa nga vhomaine khathihi na vhatu vha re henefho na dzenedzo nzie.

Musalauno sa izwi miḍi i si tsha tou vhwewa nga vhunzhi, zwi vho nga a zwi tsha shuma. Vhenevho vhane vha kha ḍi vhea miḍi, ndi zwa ndeme u zwi tevhedza. Sa izwi zwi tshi kwama zwa vhurereli, vha sa tendi a vha tsha tou vhofhea u tevhedza izwi ngauri na miḍi yavho i ḍo vha na u vhwewa i songo vhwewa.

3.4.27 Miroho

Muthu wa munna kha mvelele ya Vhavenda ha tei u ḵa maḵari a muhabu sa muroho. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri muhabu u rula munna vhunna. Mukegulu 1 vha tshi ḍadzisa vhakalaha vhone vha ri arali munna a ḵa muhabu, muḍi u a pwashea. Musalauḵa tshiila itshi tsho vha tshi tshi tevhedzwa vhukuma miḵani sa izwi muhabu wo vha u tshi ḵiwa nga vhafumakadzi fhedzi. Hone musalauno zwi vhone zwo ngalangala, a zwi tsha tevhedzwa. Vhanna vha vho sevhedzwa nga muroho uyu. U ya nga vhakalaha 3, vha ri ndi zwone zwine ho no ḍala vhanna vhane vha vho tou vuswa nga mishonga ya vhomaine. Hone izwi a si zwine wa nga takalela u zwi ita u tshi ḵoḵo vhone ngauri zwi nga zwi nga si tsha humisea. Khwine ndi u tevhedza u itela muḵa.

Mufumakadzi 1 u ri vhafumakadzi vha tshi ka muroho, vha sumbedzwa uri vha songo sevhedza vhanna nga muroho wa muḵhanyi. Mukegulu 2 na mukalaha 2 vhone vha tshi khwaḵhisa zwo bulwaho nga mufumakadzi 1 vha ri zwine muḵhanyi wa ita, zwi fana na zwa muhabu. U fhungudza nungo dza munna. Sa muhabu, vhanna vha vho sevhedzwa ngawo. Na henevho u kulea nungo ha vhunzhi ha vhanna ḵamusu mukalaha 2 vha ri vhone vha vhea mulandu na kha miroho ine ya nga yeneyi. Sa izwi masiandaitwa a hone e khagala, ndi khwine u tevhedza tshiila itshi u sa vho tou tenda wo no tshinyalelwa.

Kha mvelele ya Vhavenda vhanna a vha tei u la phonda dzi songo sheliwaho. Mukalaha 1 na mukegulu 1 vha tendelana kha la uri ndi ngoho zwi a ila uri vhanna vha le phonda dzi songo sheliwaho. Avha vhothe vha ri zwi ita uri vhanna vha tsvhanye u fhelelwa nga nungo musi vha tshi tangana na vhafumakadzi vhavho. Vha khwathisa la uri itshi tshiila tshi tea u dzhielwa ntha sa izwi masiandaitwa atsho a tshi nga pwasha miḏi.

Zwauri musalauno phonda dzi nga vha dzi tshi khou liwa dzi songo shelwa sa izwi dzi tshi tou rengwa hu si na vhuḽanzi ha u shelwa hadzo, vha ri zwi nga vha zwone zwiḽwe zwa zwiitisi zwa uri vhanna maḽuvha ano vha dzule vha ha vhomaine vha tshi ralo u vuswa nga mishonga na nga mabundu a vhanna. Tshiila itshi kha tshi dzhielwe ntha ngauri zwa u lindela u vhona a zwi ri farisi tshithu sa lushaka ḽamusi. Vhomaine na vhone vha ri ho no ḽalesa vhanna vha u ḽa u vuswa.

3.4.28 Kholomo

Vhafumakadzi vha Vhavenda a vha tendelwi u la ḽama ya kholomo yo faho i na ḽamu kana i tshi khou dzwala. Hezwi zwo bvukululwa nga makegulu 1 na mukegulu 2 vhe vhone vha ri zwi a ita doledza musi mufumakadzi a tshi vho tea u vha na vhana. Mukegulu 3 vhone vha ri mufumakadzi o laho iyo ḽama, musi a tshi vha muimana, na ene u a huma ḽdila kana a tshinyalelwa. Naho musalauno zwi tshi vhone zwi tshi nga a zwi tsha tevhelelwa, mukalaha 2 vha sumbedza uri zwithu izwi vha tou elula sa izwi vha tshi ḽivha uri vhaswa a vha tevhedzi.

Vhafumakadzi a vha tendelwi u ɓa murulathokho. Iɓi ndi ɓila ɓihulwane ɓa kholomo. Mukalaha 1 na mukegulu 1 vha a fhambana kha masiandaitwa a tshiila itshi. Mukalaha 1 vha ri hu sokou pfi zwi a ila. Hone mukegulu 1 vha ri zwi na vhushaka na tshifhinga tsha u vhofholowa ha mufumakadzi ngauri vhone vha ri ɓwana wa hone mukombo wawe u a lenga u kunguluwa. Fhedzi na u fhambana ha masiandaitwa o bulwaho afha, ndi zwavhuɗi uri zwithu izwi zwi tevhedzwe uri zwithu zwi sa ɗo tshinyala zwa sa tsha lugisea.

3.4.29 Birima

Musi mufumakadzi e mudzadze, ha tendelwi uri a ɓe birima. Mukegulu 1 vho sumbedza uri arali mudzadze a nga ɓa birima, zwi tshinya halwa nga u vhu ita uri vhu dunge vhudzuloni ha uri vhu ɗifhe. Hezwi zwo kona u tevhedzwa na nga vhabiki vha ɓone birima vha tshi shavha u tshinyalelwa nga halwa vha sa bindulise.

Afha zwi pfala zwo vha hu na zwo dzumbwaho nga murahu ha masiandaitwa aya. Mukegulu 2 vha ri zwo dzumbwaho kha masiandaitwa aya ndi zwauri birima sa izwi ɓi tshi ritha muthu dangani, ho vha hu tshi shaviwa uri ɓwana na ene a nga rithea dangani. Tshiila hetshi kha tshi tevhedzwe hu tshi itelwa mutakalo wa ɓwana.

.3.5 MANWELEDZO

Naho hu na zwiḥwe zwiila zwi kwamaho zwiḵiwa zwine a zwi tsha tou vha zwa ndeme kha tshifhinga tsha musalauno, hu na zwine a zwi na ndavha na tshifhinga. Ri tshi itela mitakalo ya lushaka lwoṭhe, kha ri tende u ila zwe ra randelwa. Zwiḥlwane musi ro sedza hezwi zwine ha pfi u thivhela zwi khwine u fhira u lafha. Na hone zwi pfala zwi zwa ndeme uri ngoho nga zwiḵiwa i bviselwe khagala ngauri ndi yone ine ya nga tshidza lushaka kha u nga ṭangana na masiandaitwa a si avhuḵi nga zwiḵiwa.

4. NDIMA YA VHUNĀ

4.1 MARANGAPHANĀ

Ndimana iyi ya vhuṅa i ḡo vha yo ḡisendeka nga mafhungo a zwiila zwi kwamaho zwifuwo, zwimela na zwi kwamaho muḡa kha lushaka lwa Vhavanḡa. Hu ḡo lavheleswa uri zwiila izwi vhathu vho fhambanaho vha ri mini nga hazwo na uri zwi kha ḡi vha na ndeme na u zwi tevhedza. Izwi zwi ḡo sedzwa u bva kha zwigwada zwo fhambanaho.

4.2 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIFUWO

4.2.1. Zwiila zwa zwifuwo ndi mini?

Musi hu tshi ambiwa nga zwiila zwi kwamaho zwifuwo hu khou ambiwa zwithu zwine zwa sa tee u itwa kha zwifuwo zwine arali zwa itwa, zwa nga kwama nzulele, mutakalo, nyaluwo na u anda ha zwifuwo nga ṅḡila i si yavhuḡi. Zwiila zwenezwo zwi katela u sendelwa tsini, u ḡiwa, u kwamiwa na u tou ḡa zwone zwiṅe.

4.2.2. Zwiila zwi kwamaho zwifuwo

4.2.2.1 Kholomo

Kholomo sa zwiṅwe zwa zwifuwo hu na zwithu zwine zwa sa tee u itwa khadzo zwine ra zwi vhidza zwiila. Sa zwe Stayt (1968) a bvisela khagala, zwa ḡadziswa nga mukalaha 1, mufuwi wa sialala, tsini nadzo a hu sendelwi nga vhafumakadzi vhane vha kha ḡi ya maḡuvhani.

Avha vhafumakadzi vho iledzwa na u tou lisa kholomo dzenedzo. Hezwi ndi zwe zwa ḡadziwa nga mukalaha 2. Vhakalaha vha tendelana kha uri tshine tsha ofhiwa ndi tsha uri vhafumakadzi avha vha nga vho ḡo ya tsini na kholomo idzo musi vhe maḡuvhani. Mukalaha 2 vha ri arali mufumakadzi a sendela tsini na kholomo e maḡuvhani, kholomo dzenedzo a dzi tsha ḡo vha na maḡamu kana dza vha na maḡamu dzi tshi fholodza.

A si vha re maḡuvhani fhedzi vha iledzwaho u sendela tsini na kholomo, vhaḥwe vhane vha sa tee u swika tsini kana u lisa kholomo, ndi vhafumakadzi kana vhananyana vho humaho ḡdila. Hezwi zwo ḡadziwa nga mukegulu 3. Na vhone hu pfi vha ita uri kholomo dzi fholodze sa zwe zwa itea kha vhone vhaḡe. Musi hu tshi vhone hu tshi nga musalauno tshiila itshi a tshi tsha tevhedzwa, naho hu sa tsha pfala u ambeswa nga u iledzwa ha zwigwada zwo bulwaho, mukalaha 2 vha ri zwine zwa khou itea ndi zwauri vhafuwi vha elula kholomo khathihi na madanga avho. Hezwi vha ri vha itiswa ngauri vhathu vha ri a vha tsha tevhedza zwiilaila.

Izwi vho zwi amba vha khou sumbedza uri a si uri kholomo a dzi tsha kwamea nga zwiila. Hezwi zwi amba uri zwi kha ḡi vha na ndeme u ilela zwifuwo. Tshiḥwe tshine tsho iledzwa kha kholomo ndi u vulwa hadzo dza ya u fula hu tshi kha ḡi vha nga matsheloni hatsi vhu tshi kha ḡi vha na ḥwando. Itshi tshiila tshi a wanalavho na kha lushaka lwa Vhabeli sa zwe zwa dzumbululwa nga Mönnig (1988). Kha tshiila itshi, mukalaha mufuwi 1 vha tendelana na Stayt (1968) kha uri zwi ita uri kholomo dzi diniwe nga thunzi musi ḡuvha ḡi tshi thoma u bva sa izwi dzone dzi tshi ḡo vha dzo ḥukala nga ḥwando. Vha dovha vha tendelana kha uri ḥwando u ita uri kholomo dzi dinwe nga mbanzhane.

Zwiñwe zwine zwa dina kholomo nge dza vulwa nga matsheloni, ndi u lwala vhulwadze vhune Stayt (1968) a si bule dzina laho. Zwiñwe zwe mukalaha 1 vha bvukulula ndi zwa uri hatsi vhu re na ñwando vhu a zwimbela kholomo dza fa. Fhedzi kha Vhabeli Mönnig (1988) o sumbedza uri vhulwadze vhune kholomo ya vhu lwala vhu pfi vhulwadze ha maḍi. Mulimisi 1 vha musalauno vha tendelana na tshiila itshi. Vhone vha ri ndi zwone zwine zwa ita uri tshiila itshi tshi pfi kha tshi bvele phanḁa na u tevhedzwa u itela kholomo idzo.

A zwi tendelwi uri musi kholomo i tshi khou viiwa, hu ḁe muthu muñwe na muñwe. Zwi itwa ngauri vhathu vha nga si vhudzise vhathu nzulele dzavho. Mukalaha 1 vha ri zwa sa ralo hu nga sendela na vhanna vhe vha tangana na vhafumakadzi madekwe vhane avho a vha tei u swika tsini. Stayt (1968) u ima na tshiila itshi khathihi na zwine mukalaha 1 vha amba naho ene a songo kona u bula tshi shavhisaho khatsho.

Vhakalaha vha ri arali munna a tangana na mufumakadzi malofha awe a vha madenya kana a a fhisa lune a sendela tsini na kholomo i tshi khou viiwa, nama iyo i a anga kana u khatḁa nga u tavhanya. Naho thanwe vhathu vha tshi nga ḁi ri tenda vhone sa vhathu vha sa tou tangana na zwi vhavhaho, yone nama yo raloho a i lei zwavhuḁi. Zwi nga ḁi ri thusa sa vhathu u ilela ri tshi itela u la nama i yavhuḁi. Vhanwe vhane vha sa tendelwe u sendela musi kholomo i tshi khou viiwa ndi vhafumakadzi. Vhone hu pfi a vha sendeli musi hu sa athu u bviswa pfura la nga ngomu la tanganyiswa na matari a muomva sa ndila ya u handulula. Arali zwa sa ralo, nama yeneyo i a manda musi i tshi liwa.

Miri i fanaho na miṭhobi na mikhalu arali ya vhasiwa muḍini hu re na kholomo, kholomo dza heneḥho dzi dzwala mboho fhedzi. Mukalaha 2 na mukalaha 3 vha a tendelana kha masindaitwa aya. Kholomo a dzi tei u ḵa muonze. Mukalaha 2 na mukalaha 3 vhane vhoṭhe vha vha vhafuwi vha kholomo, vha ri kholomo dza ḵa muonze dzi a vha na zwilonda ngomu thumbuni. Hezwi zwi ri sumbedza uri na ṅamusu kholomo a dzi tei u ḵa muri wa muonze sa izwi u songo lugela mutakalo wadzo.

Maṭari na mahatsi a kha ḍi vha matete ha tei u ḵiwa nga kholomo. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vhoṭhe vha tendelana kha uri arali dza ḵa dzi farwa nga muluguluwa kana vhulwadze ha u tetemela na vhulwadze ha mali. Kha Vhavenda vhathu a vha tendelwi u kuvhanganya matoko a kholomo a fhedza tshifhinga tshilapfu a tshi swa nga ḍuvha a sa khou shumiswa.

Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri hu shavhiwa uri maḍamu a kholomo a nga bviwa nga zwitshimbili. Fhedzi mukalaha 3 vhone vha ri zwiṅwe hu vha hu khou ofhiwa uri ṅowa dzi a ḍa dza dzhena dza dzumbama ngomu matokoni ayo dza vha khombo kha vhathu. Tshiila itshi tshi tea u dzhielwa ṅṅa sa izwi na u fhambana ha masiandaitwa atsho oṭhe a khombo kha vhathu na kha kholomo.

Musi kholomo i tshi khou viiwa mutshila wayo a u dzungudzwi. Hezwi ndi u ya nga mukalaha 2 na mukalaha 3. Vhone vha ri arali mutshila wa kholomo wa dzungudzwa, vhathu vha ḵaho ṅama yayo vha a dzhenwa nga dangani. Hezwi zwo ḍadziwa na nga mukegulu 1. Zwiṅwe zwe vhakalaha avha vha bvisela khagala nga ha kholomo ndi zwa uri kholomo na zwiṅwe zwifuwo zwi re na khwanda a zwi tei u dzhena matopeni. Vho bula na zwa uri zwifuwo izwi zwa dzhena matopeni zwi ṭomowa khwanda. Izwi zwi khagala. A hu na zwo dzumbamaho khazwo. Zwi kha ḍi vha na ndeme u zwi tevhedza.

4.2.2.2 Mbudzi

Zwi a ila uri mbudzi i hwelwe nga mbokoṭo ye ya dzwalwa ngayo. U ya nga mukalaha 1 na mukalaha 2, vha tendelana kha uri mbudzana ine ya ḑo dzwalwa afho i vha tshihota. Musi mbudzana i tshi kha ḑi vha tḥukhu a i tei u ḡnewa maḑi. Mukalaha mufuwi 1 vha ri i a vha kurole kwa sa aluwe zwavhuḑi. Mukalaha mufuwi 2 vho ḑadzisa vha sumbedza na uri mbudzana a i tei u doba khwakhwa. Khwakhwa na yone vha ri i ita uri mbudzana i vhe tshirole. Hezwi vha zwa vhulimi ha musalauno vha ri zwi itiswa ngauri khwakhwa na maḑari maḥwe zwi thithisa tsukanyo ya tshibudzana. Nga zwenezwo vha ri a zwo ngo tea u ḡiwa nga zwibudzana zwi kha ḑi vha zwiṭuku.

Vhavenḑa vha ri mbudzi a i vhonwi mus i tshi khou dzwala. Mukalaha 2 vha ri ya vhonwa i a fa kana ya fholodza. Fhedzi mukalaha 3 vha ri zwi itiswa ngauri i ḑo shona ya sa tsha bvela phanḑa na u kokomola mbudzana zwa vho fa zwoṭhe mbudzana i songo tsha bva kana ha fa yone mbudzana. Zwi pfala zwi zwa ndeme nahone zwi tshi tea u dzhielwa nṭha.

4.2.2.3 Thunzi

Tshinwe tshiila tshi re hone kha lushaka lwa Vhavenḑa ndi tsha u vhulaha thunzi. Thunzi i pfi a i vhulawi ngauri ane a i vhulaha u lwala maṭo. Mukegulu 1 na mukalaha 3 vha ri ndi ngoho. Vho ḑadzisa nga u sumbedza uri u lwala maṭo zwi bva kha uri thunzi i hwala zwitshili.

Arali muthu a fara thunzi a dovha a fara maṭo, zwiḥulwane a songo ṭamba zwanda, u diḍodza zwitshili zwi bvaho kha thunzi kha maṭo. Thunzi dzi diḥelwa u kavha na kha malaṭwa, izwo zwi sumbedza hu na tshikha nnzhi dzine dza nga tshimbidzwa nga thunzi u ya vhathuni.

4.2.2.4 Khuhu

Khuhu kha Vhavenda dzi na zwiila zwadzo sa zwiḥwe zwifuwo. Makumba a khuhu musi o shululwa a tshitumbani ha vhaliwi. Mukalaha 1 na mukegulu 2 vha ri arali makumba a vhalwa hu thothonywa khukhwana dza mikukulume fhedzi. Mukegulu 3 vha ri a si u tou ri zwi vha mikukulume zwoṭhe, hu tou vha uri hu andesa mikukulume. Musi zwiḥwana zwi tshe zwiṭukuṭuku a hu tendelwi musidzana kana mufumakadzi ane a khou ṭamba kana e maḍuvhani a tshi sendela tsini nazwo.

Mukegulu 1 vha ri sa zwine a kanda zwiḥwe zwithu, na zwiḥwana zwi a kandeavho. Mukegulu 2 vha tshi ḍadzisa vha ri zwiḥwana zwi a fa. Tshiila itshi tshi khou tea u dzhielwa nṭha nga vhafuwi vha khuhu vha musalauno vhane vha khou alusa khuhu dza u rengisa. Vha sa ṭhogomela, vha nga xeelwa nga khuhu nnzhi vhukuma. Arali hu na zwine zwa nga itwa u itela u elula khuhu dzavho, kha zwi itwe.

4.2.2.5 Tshimange

Kha mvelele ya Vhavenda tshikadzi a tshi vhulawi. Arali tsho dina kana tshi sa tsha funiwa, tshi tou hwalwa tsha laṭwa ḍakani. Mukalaha 2 vha ri vha tshi tendelana na itshi tshiila, arali wa vhulaha tshikadzi u nga ḍi vha wo vhulaha muthu. Mukegulu 2 vhone vho ṭalutshedza uri tshikadzi tshi kwamanywa na zwa vhuloi. Vhavenda vha tenda uri muloi u a tshimbila nga tshikadzi. Ane a vhulaha tshikadzi u pfi a nga ḍi vhulaha muthu o ḍaho e kha tshivhumbeo tsha tshikadzi. Na ṅamusi zwi a konḍa u wana muthu a khou vhulaha tshikadzi.

4.2.2.6 Ṇowa

Tshiṅwe tshine tsha ila u vhulawa ndi ṅowa arali yo ḍa muḍini. Mukegulu 3 vha ri hezwi zwi itea nga maanḍa musi muḍini hu na muthu ane a khou lwala. Mukegulu 4 na vhone vho ḍadzisa izwi nga u sumbedza uri zwi a ḍi itea uri ṅowa i vhulawe mulwadze a mbo ḍi lovha. Kanzhi ṅowa dzo raliho dzi vha dzi khou kwamanywa na vhuloi. Fhethu hune vha kha ḍi fulufhela khazwo na ṅamusi arali hu na mulwadze muḍini ṅowa ya ḍa a i vhulawi.

4.2.2.7 Gwitha

Kha Vhavenda arali gwitha ḵa ḍa muḍini, zwi a ila u ḵi vhulaha kana u ḵi posa zwaḵo nga toambo uri ḵi ṭuwe. Mukalaha 3 vha ri gwitha a ḵi tshimbili masiari, zwa ralo ḵi vha ḵi khou ṭula lufu. Ndi ngazwo ḵi nga si vhulawe ngauri a zwi ḍivhei uri ḵi ṭula lwa nnyi. Zwenezwo na u ḵi vhulaha zwi nga ḍi amba u vhulaha muthu. Mukegulu 2 vho ḍadzisa nga u sumbedza uri na ṅamusi a hu na ane a takalela u ḵi vhona na u ḵi vhulaha. Vha tshi isa phanḍa vha ri hu pfi ane a posa gwitha nga toambo tshanda tshawe tshi a kongonyala. Hu u shavha zwenezwo.

4.3 ZWIILA ZWI KWAMAHO ZWIMELA

4.3.1 Zwiila zwa zwimela ndi mini?

Musi hu tshi ambiwa nga zwiila zwa zwimela hu ambiwa zwithu zwine zwa sa tee u itwa kha miri, maḁaka, mavhele, mitshelo, mahatsi na miroho. Zwenezwo zwi katela u reḁwa, u ḁiwa nga tshifhinga tshikene, u sa ḁiwa na luthihi, u dzhenelwa na u kiwa. Zwiila izwi ndi zwine arali zwa nga pfukwa, zwa pfala hu na masiandaitwa ane a sa vhe avhuḁi kha vhathu na kha zwone zwimela.

4.3.2 Zwiila zwa zwimela

4.3.2.1 Miri

(a) Mufula

Kha mvelele ya Vhavenḁa mufula ndi mutshelo u ḁiwaho. Fhedzi mufula a u gonyiwi ha fulwa mafula kana a ḁhakiwa. A pfala a tshi tou tea u vhibva a wela fhasi a konou dobiwa a ḁiwa kana ha itwa mukumbi ngao. Nahone a tea u thoma a lumewa. Izwi ndi u sumiwa kha vhomakhulukuku hu sa athu u ḁa na muthu na muthihi. Hezwi zwi itiwa musu mafula o no vhibva fhedzi. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha tendelana kha ḁa uri ane a fula kana a ḁhakha mafula, hu pfi u a totwa nga nngwe.

Hone mukalaha 1 vhone vha tendelana na u iledzwa ha u fulwa kana u thakhiwa ha mafula, fhedzi vha ri la u totwa nga nngwe ha vhafuli vha mafula ndi u shushedza u itela uri vhathu, zwi hulwane vhana, vha sa zwi ite. Vha ri o vha e mafhungo a u thivhela uri vhana vha sa fule magaga. Mukalaha 1 vha ri tshi shavhiwaho kha u la magaga ndi uri a a farisa hadzila na u lwadza vhulwadze ha dali.

Mukegulu 3 vha tshi dadzisa vha ri tshi nwe tshi itisi ndi tsha uri mafula a thome u wela fhasi vhathu vha kone u wana a u ita mukumbi o no vhibva. Vha ri zwi nwe ndi zwa uri mufula a wo ngo khwaṭha mugonyi a nga wa. Na namusi mitshelo i songo vhibvaho i a lwadza dali. Ndi zwa ndeme u ila mitshelo i songo vhibvaho. Mukalaha 1 vho dovha vha sumbedzisa uri na mi nwe mitshelo yoṭhe, ya dakani, tsimuni na miḍini, a i liwi i songo vhibva. Vhathu vha vhudzwa uri u fula mutshelo u songo vhibva zwi ita uri u totwe nga nngwe. Masiandaitwa a hone a vhukuma a a fana. Yoṭhe i lwadza hadzila na dali.

(b) Mukonde

Kha Vhavaṅḁa miri ya mikonde i pfi a i vhasiwi. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha a tendelana kha uri muri uyu ndi ngoho a u vhasiwi. Musi vha tshi ṭalutshedza masiandaitwa a u vhasiwa ha mukonde, vho sumbedza uri ndi muri une wa bva maswi ane a dzhena maṭoni, a swingisa maṭo. Vho dovha vha bvukulula na uri vhutsi ha mukonde vhu a vhaisa maṭo. Izwi zwi sia u iledzwa uhu hu tshi tea u bvela phanḁa na namusi.

(c) Muṭhobi

Muṭhobi na wone a u vhasiwi. Wone mukalaha 2 na mukegulu 1 vha ri u a lwadza maṭo. Mukegulu 2 vho dovha vha ḡadzisa na nga u bvukulula uri zwiṅwe zwo itisaho uri hu pfi muṭhobi a u vhasiwi ndi zwa uri wo vha u tshi shumiswa sa mugayo musi wa ṅdala. Zwo vha zwi zwa ndeme u u vhulunga u itela musi wa yone ṅdala. Mukalaha mufuwi 1 vho dzumbulula na uri na muḡini u re na kholomo, wa vhaswa kholomo dzi a vha phanzhe.

(d) Mukhalu

Muṅwe muri u sa tei u vhaswa ndi mukhalu. Naho hu sa tou vha na zwivhi zwi ḡiswaho nga u u vhasa, u iledzwa hawo u ya nga mukalaha 1 na mukegulu 1 zwo vha zwi tshi itelwa u u vhulungela u vhewa kha mavhiḡa. Kanzhi tshithu tsha kwamanywa na lufu, vhathu tshithu tshenetsho tshi a ṭhonifhiwa. U ya nga Mukegulu 2 zwo ṭuṭuwedza u iledzwa uhu ha mukhalu uri wa sa vhaswe. Ṇamusi mukhalu u vhone u tshi khou vhaswa. Mukalaha 2 vha ri a u tshe na ndeme sa izwi u sa tsha vhewa ṅṭha ha mavhiḡa.

(e) Muonze

Muonze a u vhasiwi kha mvelele ya Vhavenḡa. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri muonze wa vhaswa muḡini vhathu vha a lwala maṭo. Mukegulu 2 na vhone vha ri muonze a u vhaswi muḡini. Hone vhone vha ri ndi ngauri u a nukha lune wa silingisa. Mukegulu 3 vhone vha ri muonze u tea u tsireledzwa ngauri u a shumiswa sa mushonga.

(f) Muṭavhatsindi

Muṅwe muri une ha pfi a u tei u vhaswa kana u reṅwa, ndi muṭavhatsindi. Vhomaine 1 vha ri ndi mushonga. Musi ho sedzwa izwi, na zwa uri a wo ngo mela fhethu hunzhi, zwo vhone zwo tea uri hu pfi u songo vhaswa na u reṅwa u songo reṅwa. Namusi ri a tea u tsireledza muri uyu ho sedzwa ndeme yawo sa mushonga.

(g) Mishonga

Mishonga na yone a i bwiwi kha ṅwedzi wa Ṭhangule. Maine 1 vha ima na zwo ambiwaho kha Khasho ya Phalaphala FM ya 4 Khubvumedzi 2011 he ha sumbedzwa uri zwi a ila u bwa mushonga nga Ṭhangule. Maine 1 vha ri sa izwi mvula i tshi vha i sa athu u thoma u na, miri i vha i si na maḍi ane a vha one a ṭḍiwaho kha mushonga. Nga zwenezwo vha ri nga Ṭhangule mushonga wa bwiwa, a u shumi.

(h) Gwambadzi

Muri une wa pfi gwambadzi a u remiwi kana u vhaswa. Mukegulu 1 na mukalaha 1 vha tendelana khazwo. Vha ri muri wa gwambadzi a u remiwi ngauri kale vhathu vho vha vha tshi vhulungwa ngomu gwambadzini. Namusi vhathu vha vho vhulungwa mavhiḍani hune ha vhulungwa nnyi na nnyi. Vhaaluwa avha vha sumbedza uri naho zwo ralo, a si vhanzhi vhane vha rema kana u vhasa muri uyu naho muri uyu u sa tsha shumiswa sa hune ha vhulungelwa hone.

(i)Musese

Musese na wone u a ila u vhasiwa kha Vhavenḁa. Maine 1 vha tendelana na mukalaha 1 kha tshiila itshi. Vhone vha ri tshiila itshi tsho vha tsho livhiswa kha u tsireledza kana u vhulunga muri uyu sa izwi u tshi shumiswa sa mushonga. Muri uyu na ḁamusi maine 1 vha ri u kha ḁi shumiswa sa mushonga. Hone vhathu a vha tsha tenda u tevhedza tshiila tsha muri uyu naho u tshi kha ḁi shumiswa.

Musese u vho wela kha miri ine ya sa tsha tou wanala zwavhuḁi. Maine 2 vha ri hu nga vha na thaidzo arali vhathu vha bvela phanḁa na u fhedza. Fhedzi ndi zwa ndeme uri vhathu vha humele murahu kha u tenda u tsireledza musese ngauri arali wa ḁi fhela, zwi ḁo vha na masiandaitwa a u ḁo ḁahalelwa nga mushonga une wa thusa mitakalo ya vhathu.

(j) Musimbiri

Muri une wa pfi musimbiri wo vha u sa vhasiwi. Nga nḁa ha uri u a nukha, wo vha u tshi shumiswa kha u atha ḁaraḁa sa izwi u tshi lenga u muḁwa nga muḁwa. Zwiḁwe ndi zwa uri musimbiri u na midziru minzhi ine ya itisa uri vhathu vha u shumisaho vha nge vha na vhuḁa. Ho vha hu tshi shavhiwa uri u nga fhela vhathu vha vho kundelwa thanda dza u atha ḁaraḁa dzavho. Kana vha dzule vho swifhalelwa nga midziru yawo. Musalauno mukalaha 1 vha ri vhathu ngauri vha atha ḁaraḁa nga thanda kana tsimbi dze vha tou renga, vha vho litsha vha vhasa muri uyu. Tshiila itshi a tshi tsha vha na ndeme ḁamusi. Fhedzi midziru i kha ḁi vha hone.

4.3.2.2 Zwimela

(a) Zwimela zwa masimuni

Kha lushaka lwa Vhavenda hu na zwithu zwine zwa si tee u itwa hu u itela u tsireledza zwimela zwa masimuni. Stayt (1968) o sumbedza uri kha khalaŋwaha ya Tshilimo Vhavenda vha ri mufuvha a u tambwi. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ima na tshiila itshi naho vha tshi fhambana na Stayt (1968) kha masiandaitwa a hone.

Musi Stayt (1968) a tshi ri zwi ita uri hu vhe na maḍumbu na mvula ya tshifhango ine ya tshinyadza ndimo, mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri o vha e mafhungo a u shushedza vhathu. Ngoho vha ri ndi ya u tuṭuwedza vhathu uri vha lime vha litshe u tṭwa mufuvhani. U lima zwo vha zwi zwa ndeme kale sa izwi yo vha i yone ndila ya u ḍiwanela zwiliwa ye ya vha i tshi shumiswa. Tshiila itshi tsho vha tshi tshi thusa uri muṅwe na muṅwe a kone u vha na zwiliwa a sa fe nga ndala. Tshiila itshi tsho bvisisa na kuambeke ku no ri mufuvha u lambisa thakha. Hu u khwaṭhisa uri wa tṭwa mufuvhani, a u vhi na tshau.

Nga ṅwedzi wa Ṭhangule a hu limiwi nga mvelele ya Vhavenda. Hezwi zwo bviselwa khagala kha Khasho ya Phalaphala FM nga ḍuvha la dzi 4 Khubvumedzi 2011. Afha ndi he ha sumbedzwa uri u lima nga ṅwedzi uyu zwi ita uri ha sa vhe na khaṅo yavhuḍi. Mukalaha 1 vha ri u sa kaṅa zwavhuḍi zwi itwa ngauri Ṭhangule ndi ṅwedzi wa muya muhulu. Muya uyo ndi wone une wa thithisa ndimo. Zwiṅwe ndi zwa uri mvula i vha i sa athu u thoma u na. Ndi zwa ndeme u ṭhogomela ṅwedzi uyu u itela khaṅo mbuya kana yavhuḍi.

(b) Mavhele

Kha Vhavenda mavhele na one a na zwiila zwao. Afha hu khou katelwa tshikoli, mphwe, makhaha na mufhoho. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri mphwe a dzi liwi dzi sa athu u vhibva ngauri dzi a lwadza dali. Mukegulu 3 vho dadzisa nga u bula uri arali mphwe dza tendelwa u liwa dzi mbisi, zwi ita uri ha sa wanale mbeu ya u lima nwaha u tevhelaho. Na u difha a i difhi. Makhaha na mufhoho a zwi tsheivi zwi sa athu u vhibva. Masiandaitwa a hone mukegulu 1 na mukalaha 2 vha ri zwa tshewa zwi songo oma a zwi koni u ita vhukhopfu zwi tou sina. Tshikoli tshine tsha khou tea u shumiswa kha vhukhopfu tshone naho tsha vhibva, a tshi kaniwi tshi songo oma ngauri a tshi nga tendi u ita vhukhopfu.

(c) Thanga

Mufumakadzi ane a kha di ya maduvhani na vhasidzana vho no vhaho dzikhomba a vha tendelwi u dzhena thangani. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri hu shavhiwa uri vha nga do dzhena na musi vha maduvhani. Mukegulu 3 vha tshi dadzisa tshiila itshi vha ri arali muthu a re maduvhani a dzhena thangani, thanga dzenedzo dzi a modisa mafhuri. Mukegulu 4 vhone vho bvela phanda nga u bvukulula na uri thanga dzenedzo dzo dzhenelwaho, a dzi simuwi tshiphaswi sa izwi dzi tshi mbo di fa u lavhanya.

Na namusi mukegulu 5 vha ri dza dzhenelwa, dzi a fa. Musalauno tshiila itshi tshi vho vhonala tshi tshi nga a tshi tsha dzhielwa ntha. Fhedzi mukegulu 2 vha ri masimuni hu vha ho elulwa hu u itela vhenevho vha sa tevhedzi zwiila zwa masimuni. Fhedzi tsimu i songo elulwa dzi a fa.

Muroho wa thanga u pfi a u liwi u sa athu u thoma u tswukisa vhuluvha na u aṅwa zwiponde zwa u thoma. Hezwi zwo sumbedzwa kha Khasho ya Phalaphala FM nga la 9 Khubvumedzi 2011. Mukegulu 1 vho ḁadzisa izwi nga u sumbedza uri arali muthu a la thanga dzi sa athu u tswukisa vhuluvha u a lwala mudinyane. Vha isa phanda nga sumbedza uri thanga dzenedzo a dzi tsha ḁo dovha dza aṅwa ngauri musi dzi tshi bikwa, mulilo u fhisa na dzone thanga. Vhuluvha vhune ha tswuka vhu na zwiponde a vhu fhungiwi. Mukegulu 2 vha ri hu shavhiwa uri a fhungaho a nga kunula na kuponde ukwo. Mukegulu 3 vha tshi ḁadzisa u sa fhungwa ha uho vhuluvha vha ri kuponde kwa tumulwa vhuluvha ku a swa nga ḁuvha kwa fa.

(d) Phonda

Vhavenda vha tenda kha uri phonda a dzi limiwi nga ṅwedzi wa Nyendavhusiku musi mvula i sa athu u thoma u na. Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri phonda dzi thivhela mvula arali dza liṅwa nga ṅwedzi wa Nyendavhusiku. Dzi liṅwa nga Phando yo no na mavhele o no mela, huṅwe o no vha magavha a zwi tsha thithisa mavhele naho ya sa tsha na nga vhunzhi.

Fhedzi vho sumbedza uri arali dza limiwa nga ṅwedzi wa Phando mvula i a na. Mulimi wa musalauno 1 ane ene u lima masimuni a tsheledzo, uri u a kona u lima phonda na nga ṅwedzi wa Lara dza tenda. Hezwi zwi sumbedza uri ndimo hu na maḁi i tenda tshifhinga tshoṅhe. Vhakale vho vha vha tshi lima nga mvula lune zwiila zwavho zwo vha zwi tshi vha thusa sa izwi tsheledzo na manyoro zwi shumiswaho ṅamusi zwo vha zwi siho, fhedzi vha ḁi kaṅa mavhele manzhi. Mukegulu 2 na mukegulu 3 vho bvela phanda na u bula uri phonda arali dzi songo shelwa a dzi liwi nga vhanna. Vha ri dzi a kula munna nungo kana vhunna hawe.

(e) Nduhu

Nduhu a dzi gobelwi khathihi na mavhele. Mukegulu 1 na mukalaha 1 vha a tendelana kha tshiila itshi. Vhothe vha ri dzi thithisa nyaluwo ya mavhele. Mukegulu 2 vhone vha ri nduhu dzi gobelwa musi mavhele o no mela nahone fhethu hune ha vhonala mavhele a songo bva nga vhunzhi kana a songo bva na luthihi. Mulimi 1 u ri nduhu dzi ita uri mavhele a vhe masekene sa izwi zwi tshi vha zwi khou lwela zwiliwa mavuni.

Tshiila itshi tshi vhonala tshi tsha ndeme lune na musalauno tsha khou tevhedzwa. Kha vhalimi vha musalauno, zwiliwa zwi khou liwa zwi songo tangana, lune zwa khou khathisa uri zwimela zwi a dzhielana zwiliwa mavuni zwa sa aluwe zwavhudi. Vhavenda vha ri nwana wa musidzana ha li nduhu mbisi. Mukegulu 2 vha ri naho hu si na masiandaitwa e a vha a tshi bulwa, ho vha u itela uri dzi songo tsiwa dza fhela dzo salela mbeu. Vha ri hafhu nduhu a dzi gobelwi nga mulomo sa mavhele. Afha hu shaviwa uri dza dzhena mulomoni dzi nga mbo di tafunwa dza fhela dzi songo gobelwa.

(f) Mbeu

Kale kha Vhavenda ndi musi vhatu vha sa tendelwi u lima mbeu i songo thoma ya ya u sukwa musanda. Ho vha hu tshi tou itwa khuwelelo ya uri ndi tshifhinga tsha u isa mbeu musanda. Zwo vha zwi tshi ita na uri vhatu vhothe vha lime khathihi. Zwa khuwelelo ya tshifhinga tsha u lima, zwo tou ralo na kha Vhabeli sa zwe zwa bulwa nga Mönnig (1988). Kha Vhabeli zwo vha zwi tshi dzhielwa ntha lune ane a pfuka tshiila itshi u dzhielwa thakha yawe.

. Mukalaha 1 vha tendelana na zwe zwa ambiwa kha Khasho ya Phalaphala FM ya la 18 Khubvumedzi 2011 zwa uri mbeu ya zwalwa i songo sukwa na ya vhañwe musanda, mavhele a hone a pakata vhukhondondo. Mukalaha 2 vha ri zwo vha zwi zwa ndeme uri mbeu i sukwe ngauri zwo vha zwi tshi nga ndi u shelwa manyoro nga tshifhinga tsha kale. Musalauno vhathu vha lima na musanda zwi sa ðivhei. Hone vha ði kaṅa khaṅo yavhuḍi.

Hezwi zwi khou itiswa ngauri vhalimi vha vho tou nyora ndimo dzavho. Zwi pfala u lima khathihi zwo vha zwi tshi thusa na kha u kona u thusana u linda ndimo uri i sa liwe nga zwifuwo na phukha. Musalauno hune vhathu vha lima nga u funa, zwi ita uri vho kaṅaho murahu vha tambudzwe nga zwifuwo na phukha musi kha tsimu dza tsini dzi tshi khou dia muhwani. Na ṅamusi u lima khathihi zwi nga thusa. Ndi zwa ndeme u zwi tevhedza.

Mbeu a i ṅekedzaniwi nga zwanda. Musi muthu a tshi khou tea u ṅea muthu mbeu u tou vhea fhasi muñwe a dzhia hone kana u doba. Mukegulu 2 na mukegulu 3 vha ri arali vhathu vha ṅekedzana mbeu nga zwanda, mbeu yeneyo a i meli ya aṅwa kana u pakata zwavhuḍi. Tshiila itshi tsho dzhielwa nṅha mulovha na ṅamusi nga vhalimi vha kale vha kha ði limaho na ṅamusi. Fhedzi mulimi 2 wa musalauno o sumbedza uri u aṅwa na u pakata zwi ṭoda manyoro. Hezwi zwi nga amba uri arali ha sa nyoriwa, ha liñwa nga kulimele kwa kale, zwi nga ði itea ha sa vhe na khaṅo yavhuḍi arali tshiila itshi tsho pfukwa.

4.3.2.3 Maḁaka

(a) Maḁaka a zwa vhurereli

Maḁaka ane khao ha vha zwifhoni a hu dzhenwi na u reḁwa ha reḁwi. Afha ndi hune vhaḁe vha zwifho vha rerelela hone vhadzimu vhavho. Mukalaha 2 vho sumbedza uri kanzhi vhatu vha dzhena maḁakani a zwifho, a vha tsha bva. Ndi uri vha lovhela ngomu maḁakani eneo. Vha tshi isa phanḁa vho bula na zwa uri maḁaka eneo na u reḁwa ha reḁwi. Izwi vha ri zwi itelwa u vhulunga ayo maḁaka uri vhaḁe vha zwifho vha kone u rerela khao.

U iledzwa ha u reḁwa ha maḁaka a zwa vhurereli kana zwifhoni a zwi wanali kha Vhavenda fhedzi. Zwo raliho zwi a wanala na ngei Tanzania sa zwe zwa bviselwa khagala kha *Wikipedia, free encyclopedia* (2011). Afha ndi he ha bulwa uri maḁaka a Kuna, Mlinga na Wanyamwezi o iledzwa u reḁwa ngauri a shumiswa kha zwa vhurereli.

(b) ḁaka zwaḁo

Vhavenda vha tenda kha uri miri mihulu i re ḁakani a i remiwi. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri ndi hune vhatu vha awela musi ḁuvha ḁi tshi fhisa. Mukalaha 3 vho tendelana nazwo fhedzi vha ḁadzisa ngauri miri mihulu ndi yone ine ya kokodza mvula uri ine. Mukalaha 4 vho ḁadzisa tshiila tsha u sa remiwa ha miri mihulu nga u sumbedza uri miri iyi ndi yone yo faraho milambo uri i si xe zwihulu yeneyi yo melaho khunzikhunzini dza milambo. Vha ri u reḁwa ha iyi miri zwi ḁisa u xa ha milambo.

Vha tshi isa phanḁa vha ri na mirongwe ya maḁi fhasi i tsireledzwa nga miri iyi musi mavu a tshi tsireledzwa nga mirunzi ya miri iyi. Naho zwo ralo, musalauno miri iyo a i tsha wanala nga vhunzhi. Zwi sumbedza vhathu vha tshi khou i rema. Mukalaha 4 vha ri honohu u reḁwa ha miri zwi a ḁisa na gomelelo. Hezwi zwi khwaḁhiswa na nga mukalaha 1 wa zwa vhusima maḁaka musalauno. Vhone vha ri arali muthu a wanala a khou rema muri muḁu, u a fariwa. Vha bula na uri u farwa hohu, ho livhiswa kha u tsireledza miri uri i si fhedzwe shango ḁa sala ḁi khagala. Mukalaha avha vho amba na uri miri i tsireledza kha muya.

.Fhethu hune ha vha na zwisima, miri ya hone a i remiwi. U ya nga mukaha 1, miri iyo ndi ya ndeme kha u ita uri tshisima tshi songo xa. Mukegulu 1 vha tshi tendelana na mukalaha 1 vha ri arali ḁuvha ḁa kona u dzhena tshisimani maḁi a a xa. Vhone vho dovha vha sumbedza uri na madzhesi, miḁaḁe na zwiḁwe zwimela zwine maḁi a vhonala a tshi bva fhasi hazwo, a zwo ngo tea u bviswa kana u remiwa.

Vha ri hezwi zwi ita uri maroroma ane a vha henefho a fhele tshisima tshi xe. Izwi a zwi na ndavha na tshifhinga. Ndi zwine na ḁamusu zwa tea u tevhedzwa u itela u vhulunga maroroma na zwisima sa izwi maḁi a tshithu tsha ndeme kha vhutshilo ha nnyi na nnyi. Mukalaha 2 vha ri ḁamusu a hu tshe na zwisima ngauri vhathu a vha khou tevhedza tsireledzo ya miri i re zwisimani, zwenezwo zwo ita uri zwisima zwi xe.

U tsiredza miri kana maḁaka ndi zwa ndeme na ḁamusi. Hezwi zwi vhone kha Bottaro, Visser, Dilley na Cohen (2006:72-76). Vhaḁwali avha vho bvisela khagala ndeme ya miri. Vhone vha ri miri i ri ḁea gesedungi ine ra fema yone. Miri i fema gesepfuḁi ine ya tshikafhadza mufhe, mufhe wa sala wo kuna. U ya nga vhaḁwali avha, miri i dovha ya thivhela mufhiso wa shango une wa vha u bvaho kha gese nnzhi dzi bvaho kha zwishumiswa zwa musalauno. Avha vhaḁwali vho bvisela khagala uri zwiḁwe zwine miri ya thusa ngazwo ndi u thivhela mukumbululo wa mavu. Ho sedzwa ndeme idzi dza miri, ndi zwa ndeme uri miri i iledzwe u reḁwa.

4.3.3 Zwiila zwa muḁani

(a) Ndeme ya zwiila zwa muḁani

Muḁani na hone hu na zwiila zwine zwa tea u tevhedzwa. Zwone ndi zwine u ya nga mukalaha 1, arali zwa pfukwa zwi na masiandaitwa a si avhuḁi kha vhana vhane vha khou fumba. Fhedzi zwiḁwe zwo tou itelwa u ḁea muḁa tshirunzi. Zwiila izwi ndi zwine zwa wanala kha tshakha dzo fhambanaho dza hune muḁa wa imiswa kha ḁa Afrika.

(b) Ndi vhone vha kwameaho nga zwiila zwa muḁani?

Zwiila zwenezwo ndi zwine zwa tea u tevhedzwa nga lushaka, vhabebi vha vhana vha re muḁani, maine o imisaho muḁa, vhafumbi na vhoḁhe vhane vha dalela muḁani. Zwithu zwine zwa iledzwa zwi katela zwijiwa, tshifhinga tsha u imisa muḁa na kutshilele kwa vhatu vhenevho vha kwameaho.

(c) Zwiila zwa muḵani

(i) Tshifhinga tsha u imisa muḵa

Muḵa a u imiswi nga ṅwaha wa gomelelo. Hezwi zwo ambiwa nga Mönnig (1988). Musi mukalaha 1 vha tshi khwaṅhisa zwe Mönnig (1988) a amba vha ri zwi ita uri vhafumbi vha sa wane zwiliwa ḵakani. Vha ri vhafumbi vha tea u wana mitshelo ḵakani lune vha kona u fushea. Sa izwi ṅwaha wa gomelelo hu si na zwiliwa, a zwi konadzei uri muḵa u imiswe.

Muḵa a u imiswi kha khalaṅwaha ya tshilimo. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri ndi zwa ndeme uri muḵa u ime Vhuria fhedzi. Tshine vha imisela ṅṅha sa tshiitisi ndi tsha uri Vhuria zwilonda zwi a ṅavhanya u fhola. Vha ri Tshilimo zwilonda zwi a siṅa lune vhana vha lenga u fhola ngeno vha tshi ḵo vha vha khou pfa vhuṅungu nga u siṅa honoho.

Mufhiso u pfala u sa ṅodei lune na mushumo wa u fumbisa wa tea u itwa nga matsheloni ḵuvha ḵi sa athu u bva. Hezwi zwo ḵadziswa na nga Mönnig (1988) we a bvisela khagala uri phepho ndi yone i fhungudzaho vhuṅungu kha vhafumbi. Tshiila itshi na ṅamusi tshi khou tevhedzwa. Na madokotela vha Tshikhuwa vha khou ralo u fumbisa Vhuria.

Nga ṅwedzi wa ṅhangule a hu tendelwi u imisa muḵa. Izwi zwi a wanala na kha lushaka lwa Vhabeli sa zwe Mönnig (1988) a bvukulula. Mukalaha 2 na vhone vha tendelana nazwo. Vhone vha ri nga ṅwedzi wa ṅhangule phepho i vha i tshi khou fhela yone yo lugelaho zwilonda. Zwiṅwe ndi zwauri miri i vha i khou fhufhurwa maṅari nga muya lune vhafumbi a vha nga wani vhudzumbamo zwavhuḵi.

Muḽa a u imiswi nga ṅwaha une shangoni ḽeneḽo mativha a vha o xa. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri zwi a ila. Fhedzi vha ri a zwi tou vha na masiandaitwa a re khombo kha lushaka kana vhafumbi. Vhone vha ri muḽa ndi ngoma ine ya imiswa nga ndaela ya musanda. Nahone muḽa u imiselwa ṅwana kana muḽulu wa khosi. Zwenezwo musi hu na tshiila musanda, a hu na ṅwana wa tsini na musanda ane a tea u ya muḽani sa izwi vha kha ḽi vha zwililoni zwa lufu. Mukalaha 2 vha ri iyi yo vha inwe ṅdila ya u sumbedza khuliso kha khosi iyo yo dzamaho na u sumbedza uri a si musanda fhedzi hu khou liliwaho, na vhadzulapo vha khou lila khosi yavho.

(i) Fhethu hune muḽa wa imiswa hone

Fhethu hune muḽa wa imiswa hone a hu tei u vha tsini na miḽi. Hezwi u ya nga mukalaha 2 vha tshi tendelana na zwo ambiwaho nga Matoba et al. (2009), zwi itelwa uri vhatu vha re mahayani vha sa pfe zwine zwa khou itea muḽani. Zwine zwa khou itea muḽani ndi tshiphiri tsha vha re henengei na vho fumbaho fhedzi. Matoba et al. (2009) vha tshi zwi khwaḽhisa vha tou ri na u tou amba nga zwa muḽani hu na muthu a songo fumbaho, zwi a ila.

Mukalaha 1 vho ḽadzisa tshiitisi itshi tsha u imisa muḽa kule na miḽi nga u amba uri zwo vha zwi tshi itelwa na uri hu songo vhuya ha vha na ḽuvha ḽine vha songo fumbaho na vhafumakadzi vha ḽangana na vhafumbi na mufumbi a songo kona u humbula u shavhela hayani. U ya nga mukalaha 1, arali zwa nga itea vhatu avha vha vhona vhafumbi, vho vha vha tshi tea u tou vhulawa. U vhona vhafumbi a zwo ngo iledzwa kha Vhavenda fhedzi. Zwi wanala na kha Vhatsonga sa zwe Junod (1927) a sumbedza uri arali mufumakadzi kana muthu a songo fumbaho a vhona “Shondlo” u tewa nga u tou vhulawa.

Mukalaha 1 vho sumbedza uri a hu tou vha na masiandaitwa ane a nga bulwa a ḍiswaho kha mufumbi kana uyo o vhoneho vhafumbi, zwo vha mafhungo a u tou ṭhonifha ngoma iyi sa zwe munna a vha a tshi ṭhonifhiwa lune a si tee na u tou vhonehwa nga vhafumakadzi. Fhedzi tshiila itshi zwi na ndeme u tshi ṭhonifha u itela u nea vhanna vhuimo havho na namusi.

(ii) Zwiñwe zwiilavho

Musi hu na muḽa wo imiswaho, vhathu vho vha vha sa tendelwi u imba nyimbo dziñwe naho hu u tou lidza magumbagumba zwao. Ho vha hu tshi pfi vhathu vha imba hogo fhedzi. Arali wa wanala kana u pfala u khou imba zwiñwe, wo vha u tshi lifhiswa kholomo. Mukalaha 1 vha ri a zwi tou vha na masiandaitwa a si avhuḽi kha vhafumbi ane a shushedza. Vha ri zwo vha zwo livhiswa kha u humbudza vhathu uri hu na muḽa vha sa hangwe vha sa tsha londa zwiñwe zwiila zwa ndeme zwa muḽa. Zwiñwe vha ri zwo vha zwi tshi itelwa u sumbedza tshirunzi tsha muḽa.

Vhadzulapo a vho ngo tendelwa u semana musu hu na muḽa. Hone arali zwa nga itea vha semana, vha a lifhiswa nga u bvisa kholomo. Tsemano iyi a tou vha mafhungo a ṭhonifho i livhiswaho kha ngoma iyi. U ya nga mukalaha 1, a hu na zwine zwa itea kha vhafumbi arali ha semaniwa. Tshiila itshi naho tsha pfukwa a hu na tshi dinaho tshi no ḽa kana u itea.

(iii) Zwiḽiwa na zwinwiwa zwa muḽani

Sa zwe zwa bviselwa khagala kha phara dza u thoma, zwiḽiwa na zwone zwi na u ilelwa muḽani. A si zwiḽiwa zwoṯhe zwine vhafumbi vha tendelwa u zwi ḽa. Zwiḽiwa zwi ilwaho ndi zwine ha pfi zwi thithisa mutakalo wa vhafumbi. Musi vhafumbi vha tshi khou ḽa zwiḽiwa kana u nwa maḽi, a vha tendelwi u zwi ita vha tshi amba. Mukalaha 1 vha ri hu khou shavhiwa uri vha ḽo fhirelelwa.

Musi vhafumbi vho no fumbiswa a vha tendelwi u nwa maḽi. Mutukana 1 na mutukana 2 vho no fumbaho na mukalaha 1, vha tendelana kha tshiila itshi. Vhoṯhe vha ri u nwa maḽi zwi ita uri muvhili u ḽale maḽi. Zwenezwo zwi lengisa u fhola ha tshilonda. Zwiḽwe ndi zwa uri u ḽo takukana nga mulandu wa u nwa maḽi na zwone zwi ita uri mufumbi a pfe vhuṯungu.

Mukalaha 2 vhone vha ri u takukana zwo itiswa nga u nwa maḽi zwi ita uri tshilonda tshi dzule tsho ḽukala madzuloni a u oma uri tshi ṯavhanye u fhola. Mukalaha 3 vho ḽadzisa nga u amba uri maḽi a ita uri ḽwana a bvese malofha tshilonda tsha sa wane tshifhinga tsha u oma u ṯavhanya. Zwi sumbedza zwi zwa ndeme arali vhana vha tshi khou fumba ḽakani u tevhedza tshiila itshi. Zwiḽwe zwine mufumbi a sa tendelwe u nwa ndi halwa.

Hone hu pfi hu ofhiwa uri arali mufumbi a kambiswa a nga pepeleka a tshi wa a vho khanikhala. Na hone vhu na tshitakutaku sa maḁi. Vhafumbi vhe muḁani a vha tendelwi u ḁa ḁama. Mutukana 1 na mutukana 2 vha tshi ḁadzisa mukalaha 1 vha ri na muroho a wo ngo tendelwa. Vhafumbi vha tshi ḁa a vha sevhi. Vha ḁa vhuswa fhedzi. Musi vhone vha songo bula tshiitisi, mukalaha 2 vha ri hu shavhiwa muḁo une wa shelwa murohoni. U ya nga mukalaha 2, murundo wa vha u tshi vhavha muḁo, u ita uri mufumbi a pfe vhuḁungu vhuḁzhi.

Vhafumbi a vha ḁi vhuswa vhu kha ḁi fhisa. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha tendelana na Stayt (1968) khazwo. Vhakalaha avha vhone vha amba uri vhuswa ha u fhisa vhu engedza mufhiso muvhilini wa mufumbi. Na hone vhu ita uri muelo wa malofha u ḁavhanye tsingani dzine dziḁwe dzi kha vhudzimu honoho ho fumbiswaho. Zwenezwo zwi nga ita uri a sa ḁavhanye u fhola sa zwe zwa sumbedzwa nga Mönnig (1988) a ri tsho lugelaho u fhungudza vhuḁungu kha tshilonda tsha mufumbi, ndi phepho kana u rothola, hu si mufhiso.

Zwiḁiwa zwi re na swigiri a zwo ngo tendelwa kha vhafumbi. Mutukana 1 na mutukana 2 vha ri arali vha muḁani a vha tendelwi u ḁa maḁegere na zwoḁhe zwi re na swigiri. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri swigiri i ita uri tshilonda tsha sa ḁavhanye u fhola. Zwenezwo zwi tea u ḁhogomelwa u itela mutakalo wa vhana. Zwiḁiwa zwo ḁalaho mapfura a zwo ngo tea u ḁiwa nga vhafumbi. Mutukana 1 na mukalaha 1 vha ri zwiḁiwa zwi ngaho madzharini na marotho a zwi ḁiwi muḁani.

Mukalaha 2 vha ri zwenezwo zwiḁiwa, zwine zwa ita uri muvhili u vhe mutete, a zwi tei u ḁiwa ngauri zwi ita uri na tshilonda tshi sa ome nga u ḁavhanya. Zwenezwo zwi tea u tevhedzwa na ḁamusu arali vhana vha tshi iswa muḁani wa ḁakani hu si na madokotela a u londola vhana.

Naho mutukana 1 na mutukana 2 vha tshi tendelana na Magubane (1998) kha uri vhafumbi a vho ngo tendelwa u daha fola, vhothe avha a vha bviseli khagala uri hu shavhiwa mini. Mukalaha 1 vha ri fola a lo ngo lugela mutakalo wa muthu muñwe na muñwe. Hone vha mutakalo, Clitheroe et al. (2006) vha sumbedza uri fola li ita uri sele dza muvhili dzi lenge u anda. Izwi zwi amba uri arali mufumbi a daha fola, sele dzi do lenga u anda. Kha tshilonda sele dzi tshi lenga u anda, zwi lengisa u fhola hatsho. Zwenezwo fola li tea u iledzwa mujani na kha lushaka lwa namusi.

(iv) Kutshilele na vhudipfari ha vhafumbi na midabe

Vhafumbi a vha tei u fara thuba kana thanda. Mutukana 1 na mukalaha 2 vha ri zwi a ila. Tshiila tsha u fara thanda mukalaha 2 vha ri hu vha hu khou shavhiwa uri mufumbi a nga dikhanikha kana a khanikha vhañwe ngayo arali a vha thavha ngayo kana a thavha ene muñe. Afha arali hu si u thavhana zwine zwa khou ofhiwa, a hu tou vha na zwiñwe zwine zwa nga itea. Fhedzi ho sedzwa uri ñwana a nga vhaisa vhañwe kana ene mune, vhana vha tea u sa fara thanda idzo na namusi musi vhe mujani.

Musi vhafumbi vha sa athu u fhola, a vha tendelwi u amba kana u ita zwa vhudzekani. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vho tendelana na tshiila itshi. Vho dadzisa nga u bula uri u amba nga zwa vhudzekani zwi ita uri muthu a vhe na dzangalelo lune a nga vho dzhena kha khombo ya u vho nga khanikhala tshilonda. Vha tshi dadzisa u iledzwa ha u ita vhudzekani vha ri zwi a khanikha tshilonda arali tshi sa athu u fhola.

A hu tendelwi vhafumbi vha tshi lwa muḽani. Mutukana 1 na mutukana 2 vha ri hu khou itelwa uri vhafumbi vha sa khanikhane zwilonda. Ndi ngoho arali vhatukana vha tshi khou lwa vha nga vhaaisana zwilonda. Izwi a zwi na uri ndi musalauno. Zwi tea u tevhedzwa uri vha sa vhaaisane vha kone u fhola nga u ṭavhanya. Naho vhafumbi vha tshi tendelwa u ora mulilo, a vha tei u ora mulilo vho u sedza nga tsha phanḽa. Vha tea u ora mulilo nga lurumbu. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha tendelana na Stayt (1968) musi vha tshi ri zwi a ila. Vhone vho bula uri hu shavhiwa uri mulilo u tshi dudedza tshilonda mufumbi u a pfa vhuṭungu. Na ṅamusi mulilo u a vhaaisa. Tshiila itshi tshi a tea u dzhielwa ṅṅha miḽani yoṭhe ine ya ḽo imiswa.

Musi vhafumbi vha sa athu u fhola, a vha tendelwi u ambara zwiambaro. Vha ambara musi vho no fhola. Mutukana 1 a tshi ima na zwo bulwaho nga mukalaha 1, u ri zwiambaro zwi a khanikha tshilonda arali zwa nga tshi kwama. Vhadabe a vha tei u eḽela vhusiku musi vhe muḽani.

Fhedzi u ya nga mutukana 1 na mutukana 2, a hu tou vha na zwine zwa itea arali vha nga eḽela, tshine tsha khou tou itisa uri vha sa eḽele ndi uri vha linde vhafumbi uri vha sa khanikhane vhusiku hu si na a khou vha vhonaho. Arali vhafumbi vho no fhola, vhadabe vha nga ḽi eḽela zwavho.

(v) Vhudzekani nga tshifhinga tsha muḽa

Vhadabe sa vhaḽwe vhane vha dzula na vhafumbi misi yoṯhe, vha na zwine vha tea u zwi ila kana u sa zwi ita u itela tsireledzo ya vhafumbi. Na vhone a vha tendelwi u ita zwa vhudzekani. Tshiila itshi tshi ṯhonifhiwa lune vhadabe na u tou ima na musidzana zwa sa tendelwe. Mukalaha 1 na mukalaha 3 vha ri zwo khwaṯha lune mudabe a wanala u tou thathwa a sa tsha kanda muḽani u swika u tshi swa. Mukalaha 2 vhone vha ri arali mudabe a ita zwa vhudzekani, malofha awe a vha a khou fhisa lune u a kanda vhafumbi vha sa fhole.

Hezwi ndi zwa ndeme kha mudabe ngauri ene u nga nese kha vhafumbi. Mukalaha 4 vhone vha ri u kandwa uhu hu a swikisa vhafumbi na lufuni. Arali vhatu vha tshi kha ḽi isa vhana muḽani, ndi zwa ndeme uri vha tou kokomedza tshiila itshi u itela uri vhana vha sa lovhe. Vhatu vhane vha sa fune zwa zwiilaila vha songo dzhenela ngoma dza vhatu uri vha sa ḽo ḽisa tshinyalelo kha vhana.

Vhaḽwe vhane vha tewa nga zwiila zwa muḽani ndi vhomaine vhane vha fara muḽa, vhane ndi vhone vho u imisaho. Musi une vhomaine vha vha vho fara mula, a vha tei u ita zwa vhudzekani u swika muḽa u tshi swa. Mukalaha 1 na mukalaha 2 vha tenda uri zwi itiswa ngauri ndi vhone mufumbisi na muilafhi wa vhana vha re henefho muḽani. Arali vha pfuka tshiila itshi vha kanda vhana lune zwi nga ḽi itea ha vha na u lovha ha vhana muḽani wonoyo. Tshiila itshi tshi a tevhedzwa zwihulwane nga vhomaine.

Arali ha vha na mpfu dzo kalulaho, maine onoyo ha tsha tiwa uri a fare muḽa. Na lushaka lwa ṅamusi lwa vhomaine ndi zwa ndeme uri arali vho tiwa u fara miḽa, vha ḽidzhenise kha tshiila tsho vha livhanaho u itela vhana vha vhathu. Vhadzulapo vha vhanna, vhane vha ḽo takalela u ita vha tshi dalela muḽani, a vha tei u ita zwa vhudzekani. Na vhone mukalaha 1 na mukalaha 2 vha ri vha nga kanda vhana vha sa fhole sa izwi vhathu vho ḽidzhenisaho kha zwa vhudzekani vha tshi pfi vha na malofha a fhisaho.

(vi) Zwiila zwi kwamaho vhabebi

Hu na zwiila zwo tetshelwaho vhabebi vha vhana vha re muḽani. U ya nga mutukana 1 na mutukana 2, vhabebi a vho ngo fanela u vhudza vhaṅwe vhathu uri vhone vho isa vhana muḽani. Mukalaha 1 vha ri hu shavhiwa uri arali zwa nga pfiwa nga swina, ḽi nga ya ḽa linga muḽa kana ḽa ya ḽi na malofha a fhisaho hu u itela uri vhana vha lovhe na onoyo ane a khou mu toḽa.

Zwiṅwe zwine vhabebi vha sa tee u ita, ndi zwa vhudzekani. Mukalaha 1 na mukalaha 3 vha ri hu na vhushaka ha malofha kha vhabebi na ṅwana wavho. Zwenezwo arali vhabebi vha ita zwa vhudzekani zwi kwama ṅwana naho vhe kule nae. Vha tshi isa phanḽa vha ri ṅwana uyo a re muḽani a nga ḽi ita na u lovha. Vhakalaha avha, vha ri u sa tevhedza tshiila itshi ndi u ruma ṅwana wau lufuni. Zwenezwo, vhathu vha tea u ḽhogomela tshiila itshi na ṅamusi hu u itela u tsireledza vhutshilo ha vhana.

(vii) Mishumo yo iledzwaho musu wa muḽa

Sa zwe Stayt (1931) a sumbedza, kha Vhavanḽa hu na mishumo ine ya ila u shuḽwa arali hu na muḽa. Naho ene Stayt (1931) a songo i bula, mukalaha 1 vha tendelana nazwo vha ita na u bvisela khagala mishumo yeneyo. Mukalaha 1 vho amba uri arali hu na muḽa a hu limiwi. Hone vha ri masiandaitwa a hone ha na vhuḽanzi. Tshi re hone ndi u tou sumbedza ḽhonifho kha muḽa.

Mukegulu 1 na mukegulu 2 vha ri musu hu na muḽa a hu itivi mavu. U itwa ha mavu u ya nga vhakegulu avha, a zwi na masiandaitwa a re khagala kha vhafumbi kana vhaiti vha mavu nga nḽa ha uri vho itaho mavu vha a lifhiswa. Ndi zwone zwiḽwe zwa zwiila zwi sa tou vha na mushumo kha lushaka. Tshi nga ḽi litshwa u tevhedzwa.

Musu hu na muḽa a hu ḽombiwi halwa ha rengiswa vhathu vha ḽwa vha tshi tshina vho ralo u ḽa mavhele zwavho. Mukalaha 2 na mukalaha 3 vha ri zwi iledzelwa uri vhathu vha nga ḽo shavha muḽani vha tshi itela u ḽwa halwani vhana vha kundwa vhalindi. Hezwi zwo vha zwi tshi kwama vhoḽhe na vhatukana sa izwi vhoḽhe vho vha vha tshi nwa hu sa khethwi vhukale ha muthu.

4.4 MANWELEDZO

Sa zwi re khagala kha zwo n̄walwaho kha phara dza afho n̄tha, hu na zwiila zwo tou itelwaho matshilisano na t̄honifho kha lushaka. Ha dovha ha vha na zwiila zwine zwo itelwa u vhavhalela vhathu. Kha zwiila hezwi zwoṯhe, hu na zwine vhathu a vha tei u vhuya vha humbula uri zwi laṯwe kule sa izwi zwi zwone zwine zwa ri ita vhathu vha t̄honifheaho sa lushaka nahone lu konaho u bvela phanda na u tshila lu tshi kona u swikelela t̄hoḁea dzoṯhe dza vhutshilo.

Hezwi zwi nga vha zwi kha u vhavhalela mupo, mitakalo naho hu u ita uri ri vhe na mvumbo i t̄anganedzeaho fhethu hune ra tshila na u dzula hone. Zwone zwi tea u t̄honifhiwa na u tevhedzwa. Hu ḁi vha na zwiṅwe zwine u zwi tevhedza na u sa zwi tevhedza, zwa sa vhe na zwivhi zwine zwa nga ri tevhele nga murahu, zwenezwo ri nga ḁi zwi laṯa zwashu fhedzi ro thoma ra sengulusa ndeme yazwo.

NDIMA YA VHUTANU

MVALATSWINGA

5.1 MARANGAPHANDA

Ndima iyi ya vhuṭanu i khou amba nga ha zwe ndima dzoṭhe, ya u thoma, ya vhuvhili, ya vhuraru na ya vhuṅa dza bvisela khagala. Ndi uri ndima iyi ndi nyangaredzo ya mushumo u re kha ṭhoḍisiso iyi yoṭhe.

5.2 MANWELEDZO

Mushumo uyu wa ṭhoḍisiso mafhungo ayo o dzula nga ndila i tevhelaho:

Kha ndima iyi ndi he ha ṭalutshedzwa uri zwiila ndi mini. Ho dovha ha sumbedzwa na zwa uri zwiila zwi na vhushaka na mvelele. Zwiṅwe zwi re khagala kha ndima ya u thoma ndi ndivho ya ṭhoḍisiso iyi, ngona dzo shumiswaho khayi na thaidzo dzi kwamaho ṭhoḍisiso. Hu dovha ha vha na zwipikwa zwa mushumo uyu.

Ndima ya vhuvhili yo sumbedza tsenguluso ya maṅwalwa. Afha ndi he ha bviselwa khagala zwiila zwo fhambanaho na masiandaitwa azwo sa zwe zwa sumbedzwa nga vhaṅwali vho fhambanaho. Maṅwalwa o sumbedzwaho ndi webusaithi, bugu dza vhaṅwali vho fhambanaho hu tshi angaredzwa na ṭhoḍisiso dzo itwaho nga vhaṅwe matshudeni vho ṅwalaho nga ha zwiila.

Kha ndima ya vhuraru ndi he ha sumbedzwa zwiila zwi kwamaho zwijiwa. Zwiila zwenezwo ndi zwine zwa wanala kha Vhavenḍa. Zwone zwo ṭhoḍisiswa u bva kha vhatu vha zwigwada zwo fhambanaho.

Ndima ya vhuṅa yo angaredza zwiila zwi kwamaho zwifuwo, zwimela khathihi na zwi kwamaho muḷa. Zwiila izwo na zwone sa kha ndima ya vhuraru, ndi zwa Vhaventḷa nahone zwo wanalaho u bva kha vhathu vha zwigwada zwo fhambanaho.

Ndima ya vhuṅanu yo nweledza zwoṅthe zwi wanalaho kha ndima ya u thoma, ya vhuvhili, ya vhuraru na ya vhuṅa. Yo dovha ya fara mwanwa a ṅhoḷisiso khathihi na themendelo.

5.3 MAWANWA

ṅhoḷisiso iyi yo thusa kha u wanulula zwinzhi nga ha zwiila zwa Vhaventḷa. Honeha kha zwiila zwenezwo hu na zwiila zwe zwa tou u itelwa matshilisano na ṅhonifho khathihi na u fhaṅa kutshilele kune kwa ṅanganedzea kha Vhaventḷa. Hu dovha ha vha na zwiila zwine zwone u nga ḡi ri ndi zwa ndeme na kha lushaka lwa ṅamusu. Zwone ndi zwine masiandaitwa a hone a vha khagala nahone a vha a ngoho. Zwo dovha zwa wanala uri Vhaventḷa na kha zwiṅwe zwiila zwa ndeme, vha a shumisa masiandaitwa a pfallaho e mazwifhi ngeno vho dzumba ngoho nga murahu ha mazwifhi. Ngoho yeneyo ye vha dzumba i ine ya vhaisa nga ngoho arali muthu a pfuka tshiila itsho. Zwiṅwe zwiila zwi tou vha u shushedza fhedzi sa zwe ngudo iyi ya wana.

5.4 THEMENDELO

Nga zwe zwa wanuluswa nga kha iyi thodisiso, themendelo ya u thoma ndi ya uri vhañwali vha dzibugu, zwithulu avho vha ñwalaho mañwalwa a sialala, vha tea u ñwalavho nga ha zwiila sa zwithu zwa ndeme zwine lushaka lwa tea u zwi ñivha.

Themendelo inwe ndi ya uri zwiila kha zwi funzwe zwikoloni uri vhana na vhone vha zwi ñivhe sa zwa ndeme kha vhutshilo ha ñuvha ñinwe na ñinwe na hone zwa vha kwama lwa tsini sa izwi vha tshipiða tsha lushaka.

Inwe themendelo ndi ya uri zwiila vhathu kha vha zwi dzhieie ntha nahone vha zwi tevhedzele zwi hulwane izwo zwi pfallaho zwi na masiandaitwa a ngoho a kwamaho mitakalo ya vhathu.

Honeha kha Vhaventxa sa lushaka, themendelo ya ndeme khavho ndi ya uri kha vha bvisele khagala masiandaitwa a ngoho uri vhana vha ñivhe ngoho i konaho u vhone nga zwi bvelelaho lwa ngoho. Hezwi zwi do thusa vhana u tevhedza zwiila vha tshi ñivha khombo ya u sa tevhedza zwiila ya vhukuma.

Vhaventxa kha vha vhe vhathu vha tendaho u bvela khagala kha zwiila na masiandaitwa azwo ha sa tsha vha zwiila zwine vha sokou ri zwi a ila vha sa buli uri hani kana hu bvelela mini arali tshiila tshenetsho tsha sa tevhedzwa. Nahone sa izwi vhathu vha musalauno vha sa ñivhi luambo lwo dzumbamaho, ndi khwine u shumisa luambo lwa ñuvha ñinwe na ñinwe kha u ñalutshedza masiandaitwa a zwiila zwo fhambanaho.

BUGUTSHUMISWA

Barker, A. Cornelissen, J., De Villiers, S. and Turkey, C. 2007. *Doing Consumer*. Cape Town. Juta Gariep.

Bottaro, J. Visser, P. Dilley, L. and Cohen, S. 2006. *Successful Social Sciences*. South Africa. Oxford University.

Chigidi, W.L. 2009. *Shona Taboos: The Language of Manufacturing Fears for Sustainable Development*. Zimbabwe: Midlands State University.

Clitheroe, F. and Dilley, L. 2006. *Natural Sciences*. South Africa. Oxford University.

Collins Cobuild English Dictionary. 1995. London: Harper Collins Publishers.

Fowler, R. 1993. *A Dictionary of Modern Critical Terms*. London: Harcourt Brace College Publisher.

Fromkin, V. & Rodman, R. 1993. *An Introduction to Language*. New York: Brace College Publisher.

Gelfand, M. 1979. *Growing up in Shona Society*. Gweru: Mambo press.

Henri, A. Junod, D. 1927. *The Life of a South African Tribe*. London: Macmillan and Com.Limited.

Horn, F. and Heinemann, G. 2007. *English in Perspective*. Cape Town: Oxford University

James Cook online <http://www.answers.com/topic/taboo> nd: 1.2011/03/02.

Magubane, P. 1998. *Vanishing Cultures of South Africa*. Cape Town. C Struik Publishers.

Matobo, T.A. Makatsa, M. and Obioha, E.E. 2009. *Continuity in the Traditional Initiation Practice of Boys and Girls in Contemporary Southern Africa Society*, Lesotho: University of Lesotho.

Mönnig, H.O. 1988. *The Pedi*. Pretoria: Van Schaik.

New Encyclopaedia Britannica Volume 11.1990. Chicago: University of Chicago.

Ramohlale, I.M. 1993. *The Social Significance of Northern Sotho Diila (Taboo Expressions)*. Unpublished Honours Research Paper. University of the North.

Stayt, Hugh, A. 1931. *The Bavenda*. London: Oxford University press.

Stayt, Hugh, A. 1968. *The Bavenda*. London: Frank Cass and Company Limited.

Website <http://www.enotes.com/food-encyclopedia/taboo>.2011/04/18.

Website <http://answers.yahoo.com/question/index>. 2011/05/12.

Website http://www.Uihealthcare.com/..Smoke_4998.htm/University of Gowa Hospital and Clinics-Smoking; Why a women should quit? 2022/08/19.

Website <http://www.Marchofdimes.com>>Home.2011/06/23.

West, M.1976. *Abantu. An Introduction to the Black People of South Africa*. Cape Town. C Struik Publishers.